

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI**

MEHMED İZZET'İN (1891-1930) AHLAK ANLAYIŞI

ALİYE ASİLTÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET HARMANCI**

KONYA-2022

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Aliye Asiltürk		
	Numarası	17810201070		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Mehmed İzzet'in (1891-1930) Ahlak Anlayışı			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Aliye Asiltürk

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Aliye Asiltürk		
	Numarası	17810201070		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Harmancı		
Tezin Adı	Mehmed İzzet'in (1891-1930) Ahlak Anlayışı			

Batılılaşma, Osmanlı Devleti için bir kırılma noktasını temsil eder. Batılılaşmanın ilk resmi adımı Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesidir. Osmanlı toplumu, Tanzimat Fermanı ile bir zihniyet değişimi yaşamıştır. Bu değişimi eğitim, felsefe, sanat, ahlak gibi birçok alanda görmekteyiz. Osmanlı aydınlarından bir grup Batı'nın tekniğinin, bilimin ve zihniyetinin olduğu gibi bütünüyle alınmasının gerekliliğini savunmuşlardır. Diğer bir grup aydın ise Batı'yı örnek almakla birlikte kendi milli, manevi, dini değerlerimize de sahip çıkılması gerekliliğini savunmuşlardır. Mehmed İzzet, ikinci aydın grubunu temsil eden önemli isimlerdendir. Bu çalışmada, Tanzimat sonrası ahlak anlayışı Mehmed İzzet'in şahsında anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca İzzet'in Osmanlı düşüncesinde, Kant'ın vazife anlayışını temsil ettiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşma. Osmanlı Devleti. Tanzimat Fermanı. Ahlak. Mehmed İzzet.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Aliye Asiltürk		
	Student Number	17810201070		
	Department	Philosophy and Religious/Islamic Philosophy		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Harmancı		
Title of the Thesis/Dissertation	Mehmed İzzet's (1891-1930) Moral Understanding			

Westernization represents a breaking point for the Ottoman Empire. The first official step of Westernization is the proclamation of the Tanzimat Edict. Ottoman society experienced a change of mentality with the Tanzimat Edict. We see this change in many areas such as education, philosophy, art and morality. A group of Ottoman intellectuals argued that the technique, science and mentality of the West should be taken as it was. Another group of intellectuals, taking the West as an example, advocated the necessity of protecting our own national, spiritual and religious values. Mehmed İzzet is one of the important names representing the second group of intellectuals. In this study, the understanding of morality after the Tanzimat was tried to be explained in the person of Mehmed İzzet. In addition, it has been revealed that İzzet represents Kant's understanding of duty in Ottoman thought.

Keywords: Westernization. Ottoman Empire. Tanzimat Edict. Morality. Mehmed İzzet.

İÇİNDEKİLER	
KISALTMALAR	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	9
MEHMED İZZET'İN DÜŞÜNCE DÜNYASI	9
1.1.Mehmed İzzet'in Ahlak Görüşlerinin Anlaşılmasına Zemin Olması Bakımından Hayatı ve Şahsiyeti.....	9
1.2. Mehmed İzzet'in Eserleri.....	15
1.3. Mehmed İzzet'in Felsefi Düşüncesinin Ana Kavramları	20
1.3.1. Vakıa ve Mefkûre.....	21
1.3.2. Millet ve Milliyet	25
1.3.3. Şuur	37
1.3.3.1. Hafıza	38
1.3.3.2. Tedai (Çağrışım)	41
1.3.3.3. Dikkat.....	42
İKİNCİ BÖLÜM	44
MEHMED İZZET'İN AHLAK GÖRÜŞÜNÜN TEMEL BAHİSLERİ	44
2.1. İnsan Anlayışı.....	47
2.2. Vazife Anlayışı.....	56
2.3. Hürriyet Anlayışı	62
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	65
BİBLİYOGRAFYA	67

KISALTMALAR

<i>age.</i>	Adı Geçen Eser
<i>agm.</i>	Adı Geçen Makale
<i>agt.</i>	Adı Geçen Tez
<i>agmd.</i>	Adı Geçen Ansiklopedi Maddesi
AÜİD	Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>ay.</i>	Aynı Yer
<i>Bkz.</i>	Bakınız
<i>b.</i>	Baskı
<i>C.</i>	Cilt
<i>Der.</i>	Derleyen
<i>DİA</i>	Diyanet İslam Ansiklopedisi
<i>D.</i>	Doğumu
<i>Ed.</i>	Editör
<i>Haz.</i>	Hazırlayan
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
<i>s.</i>	Sayfa Sayısı
<i>S.</i>	Sayı
<i>ss.</i>	Sayfadan Sayfaya
<i>Sad.</i>	Sadeleştiren
<i>TDV</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>Yay.</i>	Yayınları

ÖNSÖZ

Osmanlı düşünce tarihinde kavramlara verilen anlamın en çok değiştiği ve farklı anlamlar kazandığı dönem Tanzimat'la başlayan Batılılaşma dönemidir. Batılılaşma diye ifade ettiğimiz dönem, XIX. yüzyılın sonları denilebilir. Osmanlı Devleti'nin üzerinde Batı etkisini fazlaca gördüğümüz bu dönemde, felsefe faaliyetlerinde ve ahlaki kavramlarda da farklı düşünürlerden etkilenmeler görülmektedir.

Biz de Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan bu etkileşim ve değişim içinde ahlaki değişimi incelemeye karar verdik. Bu değişimi ise Mehmed İzzet üzerinden anlamaya çalıştık. Mehmed İzzet de dönemin şartları gereği Batı eksenli düşüncelerden etkilenmekle birlikte dini duygularına, özgün değerlerine ve kavramlarına sahip çıkmıştır. Mehmed İzzet'i okurken, onu İslam dinine mensup, Türk düşüncesine sahip çıkan ve Batı düşüncesinden etkilenmelere açık olmakla birlikte onu kendi kavramları ile anlamlandıran bir düşünür olarak görüyoruz.

Çalışmanın birinci bölümünde Mehmed İzzet'in hayatını ele aldık. Şahsiyetini, ilmiyle amel eden bir kişiliğe sahip olması hasebiyle önemli bulup hayatının haricinde *Şahsiyeti* başlığı açmayı uygun gördük. *Eserleri* başlığında, daha kapsamlı yapılan bibliyografya çalışmalarının olması nedeniyle tüm eserlerine yer vermedik. Mehmed İzzet'in düşüncelerini, ahlaki görüşlerini anlamlandırmamız noktasında temel kavramlar olan *Vakıa ve Mefkûre* için başlıklar oluşturduk. Mehmed İzzet'i anlamak ve bir sonraki bölümün anlaşılmasını kolaylaştırması amacıyla onun *millet* ve *milliyet* kavramlarıyla ilgili düşüncelerine yer vermeyi gerekli gördük. Zira İzzet, millet ve milliyet kavramları üzerinden farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır. İkinci ve son bölümde Mehmed İzzet'in ahlak anlayışını ortaya koyan temel meseleleri; insan, vazife, hürriyet konularını incelemeye çalıştık.

Çalışmanın oluşumunda desteklerini esirgemeyen danışman hocam Sayın Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Harmancı Bey'e, bölüm hocam Sayın Prof. Dr. İsmail Taş Bey'e ve Doç. Dr. Ömer Ali Yıldırım Bey'e şükranlarımı sunarım. Değerli katkılarından dolayı Sayın Prof. Dr. İrfan Görkaş Bey'e teşekkürlerimi sunarım. Tezin her aşamasında yardımlarını ve desteklerini aldığım kıymetli Pınar Özben

hanımefendiye, çalışmamı tamamlayabilmem hususunda fazlaca emeği olan kıymetli anne ve babama Şükranlarımı sunarım.

Aliye ASİLTÜRK
Konya-2022

GİRİŞ

Modernite, Doğu-Batı farkı olmaksızın bütün toplumlar için yenileşmeyi ve dönüşümü ifade eden bir harekettir. Bu dönüşüm farklı toplumların birbirinden bazı sosyal ve kültürel müesseseleri almaları şeklinde olmuştur.¹

Batı kültürü önce ekonomik ve siyasi alanda sonra değerler alanında bir dünya görüşü olarak yayıldığı zaman, Batı'nın gelişim hızına yetişemeyen başka kültürler için Batılılaşma söz konusu olmuştur denilebilir.² XVII. yüzyılın sonları itibariyle toprak kaybetmeye başlayan Osmanlı Devletinde askeri alanda değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Bu ise devamında ekonomi, siyaset, eğitim, kültür ve sosyal hayata kadar birçok alanlarındaki değişimleri de beraberinde getirmiştir. XVII. yüzyıla kadar savaşlarda toprak kazanmasıyla hâkim konumda olan Osmanlı Devleti, bu yüzyıldan sonra yaşadığı yenilgiler ile bir arayış içine girmiştir diyebiliriz.

Osmanlı-Türk toplumu için Tanzimat hareketi, Batılılaşma dönemi içinde önemli bir süreçtir. Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyetinin tesirlerine tamamen açık hale geldiğinin somut bir belgesidir. Tanzimat Fermanı, Osmanlı aydınınının toplumsal, kültürel yaşamın pratik sorunlarına çözüm üretmek amacıyla zorunlu gördüğü bir sonuçtur.³

Bu dönemde aklın ön plana alınmasının bir sonucu olarak, insanlar sınırsız özgür düşünme imkânı elde etmiş, farklı fikirleri ortaya atıp onları rahatlıkla tartışabilmiştir. Bu dönemde bir taraftan devlet kurtarılmaya çalışılmış, diğer taraftan toplum dönüştürülmeye çalışılmıştır.⁴

Tanzimat sonrası XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde geleneksel yapılar değişmeye başlamış, yerini seküler, laik düzenler almıştır. Bu değişme ve dönüşme sürecinde çalışmamızın kapsamını belirleyen ahlak alanına baktığımızda ise bu alanda değişimin fazlaca olduğunu görmekteyiz. Ahlak alanındaki değişim

¹ M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *DİA*, TDV Yay., C. V, İstanbul, 1992, s. 182.

² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013, s. 4.

³ Ali Utku-M. Cüneyt Kaya, "Türkiye'de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 9, S. 17, İstanbul, 2011, s.11.

⁴ Muhammed Ali Yazıbaşı, "Son Dönem Ahlak Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918)", *AUID*, C. VI, S. 10, 2018, ss. 349, 351.

tartışmaları, eğitimin nasıl olması gerektiği üzerinden yapılmakta olup bu fikirler iki ana görüş etrafında toplanmıştır. Bunlardan birinci görüşe göre ahlakın temeli dindir. Ahlakın, Allah korkusu, vicdan ve dini inançtan ayrılmayacağı kanaatindedirler.⁵ Okullarda ahlak terbiyesi ancak din terbiyesi ile birlikte verilmelidir. Okullarda öğrencilere ahlak terbiyesi nasıl verilmeli düşüncesi, din terbiyesi nasıl verilmeli sorusuna evrilmiştir. İkinci görüş ise dine dayalı bir ahlakı savunmayıp bu fikrin karşısında yer almıştır. Ahlak eğitimi din terbiyesi ile değil, pedagojik, sosyolojik, psikolojik yöntemlerle verilmelidir. Bu fikri savunanlara göre ahlak eğitiminde Batılı eğitimcilerin görüşlerini bilmek ve onları uygulamak esas olmalıdır. Bu iki görüşü savunanlara göre gençlere kuvvetli bir ahlaki eğitim ve karakter verilememesi sorunlara yol açmaktadır. Bu sebepten Tanzimat sonrası dönemde ahlak eğitimi toplumda yaşayan herkesi ilgilendiren bir hal almıştır.⁶

Bu dönemde devleti yıkılmanın eşiğine getiren sorunların temelinde değerlerin aşınması ve yok olması sorununun bulunduğu düşünülmüştür. Bu değerlerin devrin koşullarına göre yeniden kazandırılması zorunluluk olarak görülmüş, özellikle ahlaki değerlere özel bir önem verilmiştir. Toplumsal kalkınmanın temelinde ahlaki değerlerin tutarlılığı, yüceltilmesi esas kabul edilmiş ve bu konulara ağırlık verilmiştir. Burada ahlaki değerler içerisinde *milli ahlaka dair* değerler ön plana çıkarılmıştır.⁷ Milli ahlakı yukarıda bahsetmiş olduğumuz iki grup da ele almıştır.

Bunlardan, ahlakı din ile temellendiren gruba dâhil olan düşünürler için dindar insan, ahlaklı insanı temsil etmiştir. Bu düşünürler arasında; Ali Nazif Surûfî (1861-1936), M. Adîl, Ömer Ferid Kam (1864-1944), Abdurrahman Şeref (1853-1925), Ali İrfan Eğribozî (1870-?), Seyid Süleyman Hüseyin, Ali Seyyidi, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (1865-1914) örnek olarak verilebilir.⁸ Bu düşünürler

⁵Merve Doğrugören, “Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Düşüncesinde Ahlak (Ali Seydi Bey (1870-1933) ve Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934) Örneği)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Mehmet Harmancı), *Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2021, s. 11.

⁶ Muhammed Ali Yazıtbaşı, “Klasik Osmanlı Dönemi’nden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlak Eğitimi ve Öğretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 4, 2014, s. 773.

⁷ Ali Gurbetoğlu, “II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Ahlak Eğitimi ve Ahlakî Değerler (1908-1918)”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. IV., S. 1., 2007, s. 83.

⁸ *age.*, s. 81.

özelinde ve İslam ahlak anlayışı genelinde Osmanlı toplumunda ahlak, İslami çizgiden uzaklaşılması şeklinde ele alınmıştır. Bu anlayışa göre devleti güçlendirmek İslam ahlakını güçlendirmeye dayanmaktadır.⁹ Bu düşünürlerin zihniyet yapılarının anlaşılması için İslam ahlakına değinmemiz faydalı olacaktır.

Osmanlı toplumunda XVIII. yüzyıla gelinceye kadar İslam esasına dayalı ahlak, aydın ve halk olmak üzere her kesimde yaşanmıştır. XVIII. yüzyıldan sonra Tanzimat ile birlikte bu ahlaki yönelim değişmeye başlamıştır.¹⁰

İslam ahlakının temeli Kur'ân ve sünnetin hükümleri, kanunlarıdır.¹¹ Kur'ân, hem nazari ahlaka dair temel ilkeleri ortaya koymuş hem de amelî ahlaka dair kurallar ortaya koymuştur.¹² İslam ahlakının kaynağı, metafizik bir boyut taşımasıyla birlikte ortaya koyduğu kaideleri akıl ve muhakeme ile desteklemiştir. Dini bir emir, ahlaki vazife halini almıştır.¹³

İslam ahlakının sistemleşmesi, tercüme ve şerh faaliyetleri ile başlayan sürecin sonrasında gerçekleşmiştir.¹⁴ İlk dönemlerden başlayarak süreç içinde yapılan ahlak çalışmaları ilk olarak, hadis mecmualarındaki ahlak hadislerinin ayrı bir bölümde toparlanmasıyla gerçekleşmiştir. Ahlak hadisleri, “Kitâbü'l-Edeb”, “Kitâbü'l-Birr”, “Kitâbü Hüsni'l-Hulk” gibi başlıklar altında toplanmıştır. Muhammed b. İsmâil Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-Müfred*, Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik* adlı eserleri ise sadece ahlaka dair hadisleri içermesi bakımından dikkate değerdir. İslam kültür tarihinde önemli yeri olan *Kırk Hadis* eserleri de yine çoğunlukla ahlaki konuları içermektedir. Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*'i, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Ahlâk ve's-siyer*'i ve Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mekârimü'l-ahlâk*'ı klasik sayılabilecek önemli ahlak eserlerindedir.¹⁵

⁹ Doğrugören, “agt.”, s. 7.

¹⁰ Hüsameddin Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 1996, s. 17.

¹¹ Mustafa Çağrıncı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 33.

¹² Erdem, *age.*, s. 19.

¹³ *age.*, ss. 24-25.

¹⁴ s. 25.

¹⁵ Mustafa Çağrıncı, “Ahlak”, *DİA*, TDV Yay., C. II, İstanbul, 1989, s. 3.

İslam ahlak çalışmaları kapsamında ele alacağımız başka bir eser grubu da edebi hikemi türde yazılmış olanlardır. İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) Beydabâ adlı Hintli bir filozoftan çevirdiği *Kelîle ve Dimne*, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Uyûnü'l-Ahbâr*'ı, İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Câvidân-Hired*'i, Mübeşşir b. Fâtik'in *Muhtârü'l-Hikem*'i bu türde yazılmış olan kayda değer önemli eserlerdir. İslam ahlak metinlerinin edebi ve hikemi türü kapsamında; Kâbusname, Siyasetnâme, Nasihatnâme, Pendnâme, Fütüvvetnâme gibi isimler altında çalışmalar yapılmaya devam edilmiştir.¹⁶

XI. yüzyıldan itibaren literatürümüzde ahlak alanında öne çıkan belli başlı çalışmalardan ilki Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö.313/ 925) eserleridir. Ahlak ile ilgili eserleri *et-Tıbbü'r-rûhânî*, *es-Sîretü'l-felsefiyye*, *Makâle fî Emârâtü'l-İkbâl ve'd-devle*, *Ahlâku't-tabîp*'tir. Fârâbî'nin (ö. 339/950) *et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde*, *Tahsîlü's-sa'âde*, *Fusûlü'l medenî* eserleri ile İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tehzîbü'l-ahlâk*'ı ve devamında İmam-ı Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, *Mîzânü'l-amel*, *Eyyühe'l-veled*, *Bidâyetü'l-hidâye* adlı eserleri, İbn Bâcce'nin (ö. 533/ 1139) *Tedbîrü'l-mütevahhid* adlı eseri, Nasîrüddin-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Ahlâk-ı Nâsırî*'si temeli teşkil eder. Celâleddin Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Ahlâk-ı Celâlî*'si, Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 979/1572) *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseri Osmanlı Devleti'nde ahlak alanında yapılan önemli çalışmaları oluşturmaktadırlar.¹⁷ Bu isimlere ilave olarak bir de mutasavvıfların eserlerinden bahsetmek gereklidir. Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-zühd*'ü, Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *er-Ri'âye li-hukukillâh*'ı, Muhammed b. İbrâhim Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*'u, Ebû Nasr Serrâc'ın (ö. 378-988) *el-Lüma*'sı, Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'si, Hücvîrî'nin (ö. 465/1072) *Keşfü'l-mahcûb*'u, Şehabeddin es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) *Avârifü'l-maârif* adlı eseri Osmanlı ahlak literatürü içerisinde zikredilebilir. Bu düşünürler,

¹⁶ ay.

¹⁷ Erdem, *Ahlak*, ss. 27-35; Hüseyin Karaman, "İslam Ahlak Filozofları", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi-El Kitabı*, Ed. Müfit Selim Saruhan, Grafiker Yay., Ankara, 2014, ss. 172-188.

kalbin amelleri denilen takvâ, vera', ihlâs, niyet gibi dini ahlaki erdemler üzerinde durmuşlardır.¹⁸

Osmanlı'da ahlaki eğitimin temelini Tanzimat'a kadar İslam dininin oluşturduğu söylenebilir. Tanzimat ile birlikte ahlaki değerler konusunda dine bağlı kalmayıp Batılılaşmanın gerekliliğini savunan düşünürler de ortaya çıkmıştır. Bunları iki grupta inceleyebiliriz. İlk grup, Osmanlı toplumu için en ideal olanın, Batı medeniyetini kısmen almak olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Buna bağlı olarak bu düşünürler toplumun ve devletin gidişatı için Batı'nın bilim, teknik ve düşüncesi alınmalıdır; bununla birlikte milli ve manevi değerlere sahip çıkılmalıdır demişlerdir. Bu görüşte olan düşünürler arasında; Ali Suâvi (1839-1878), Nâmık Kemal (1840-1888), Cevdet Paşa (1823-1895), Ahmed Mithad Efendi (1844-1912), Said Hâlim Paşa (1864-1921), Ziya Gökalp (1876-1924), Mehmed Âkif Ersoy (1873-1936), Elmalılı Muhammed Hamdi (1878-1942) örnek verilebilir. Diğer grupta ise, Batı medeniyetindeki unsurlarını bütünüyle almanın ahlaki gidişat ve devletin kurtuluşu için elzem ve hatta zorunlu olduğu fikrinde olanlar vardır. Bu düşünürler sabır, kanaat, tevekkül, rıza gibi ahlaki değerlerin geçersizliğini savunmuştur.¹⁹ Bunlar ise; Beşir Fuad (1852[?]-1887), Ahmed Rızâ (1858-1930), Abdullah Cevdet (1869-1932), Celâl Nuri İleri (1882-1936), Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957), Kılıçzâde Hakkı (1872-1960), Bahâ Tefvik (1884-1914), Suphi Edhem (1880-1920/23), Ahmed Şuayb (1876-1910), olarak verilebilir. Bu düşünürler için din geri planda kalmalı, gelenekler terk edilmelidir.²⁰

Yukarıda bahsettiğimiz Batı'ya yönelen düşünürlerden ilk grupta ismini zikredeceğimiz bir düşünür de çalışmamızın konusunu oluşturan Mehmed İzzet (1891-1930)'tir. Mehmed İzzet, siyasi görüşleri, bir grup ya da partiye bağlılığı, devletin gidişatı meseleleri ile değil daha çok ilmî fikirleri ile karşımıza çıkmaktadır.

¹⁸ Mustafa Çağrıcı, "Ahlak", *DİA*, TDV Yay. C. 2, İstanbul, 1989, s. 7

¹⁹ Doğrugören, "agt.", s. 5.

²⁰ Atike Kübra Bulut, "İsmail Fennî Ertuğrul'un Ahlak Anlayışı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Murtaza Korlaelçi), *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2016, s. 13; M. Said Özervarlı, "Osmanlı'nın Son Dönemindeki Batılılaşma Hareketinin İslam Düşüncesinde Yenilik Çabalarına Tesiri", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, Der. Hidayet Yavuz Nuhoglu, İSAM Yay., İstanbul, 2001, ss. 664-665; Melek Yıldız Güneş, *Darülfünun'da Ahlak Dersleri*, İlem Yay., İstanbul, 2020, ss. 99-227.

Siyasetten olabildiğince uzak duran İzzet, yaşadığı dönem itibariyle, Tanzimat sonrası, maddi ve manevi bir durgunluk ve çöküş haline ilmî çalışmaları ile yön verme çabasındadır. Hem yaptığı çalışmalar hem de kendi yaşamı ile öğrencilerine ve çağdaşlarına örnek olmuş bir şahsiyettir.

Mehmed İzzet'i çağdaşlarından farklı kılan yönü onun, yaşadığı çağda sorun haline gelen konulara karşı analitik bir üslupla takındığı tenkitçi tavrıdır. Ele aldığı konularda bir fikir yahut düşünür üzerinde doğru ve yanlış gibi kesin görüşlerden uzak durmuştur. Yaşadığı çağın pratik sorunlarını felsefi metot ile tahlil etmiştir. Dönemin öne çıkan fikirlerini sorgulamış, eleştirmiş ve kendince görüşler ortaya koymaya çalışmıştır. Mehmed İzzet'in bu felsefi tavrı, Türk düşünce tarihi ve özellikle Tanzimat sonrası Osmanlı dönemi için önemlidir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mehmed İzzet'in düşüncedeki önemini şu sözleri ile dile getirir: “Türk tefekkürü, eğer geçmişten ders ve ibret almak istiyorsa, kanaatimizce, Ziya Gökalp'e nispetle daha âlim ve daha feylesof olan Mehmet İzzet'in feylesof şahsiyeti üzerinde durmalı ve onun fikir faâliyetini ananeleştirmelidir.”²¹ İzzet'in felsefi metodu üzerine Halil Nimetullah Öztürk (1880-1957) ise “Ziya Gökalp'in pek ileri giden ‘içtimaiyatçılık’ının yanında İzzet Bey merhumun ‘felsefecilik’i kendi inkişafı sâhasında velût bir halde devam etmiştir.”²² ifadelerini kullanmıştır.

Tanzimat sonrası ahlak alanında yapılan çalışmalarda Batı düşünürleri ve anlayışları içerisinde özellikle Immanuel Kant'tan (1724-1804) etkilenmelerin olduğu anlaşılmaktadır. Vazife kavramını İslam ahlak geleneğine bağlı düşünürlerin eserlerinde, Babanzade Ahmed Naim (1872-1934)'de olduğu gibi, görmek mümkündür. Onlar ahlakın kaynağını dine dayandırmakla birlikte *vazife* kavramını da eserlerinde işlemişlerdir. Mehmed İzzet de benzer şekilde Kant düşüncesinden etkilenen düşünürlerden birisidir. Bununla birlikte onun eserlerinde İslam ahlakına

²¹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eseri”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 316.

²² Halil Nimetullah, “Merhum Mehmet İzzet Bey”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 272.

dair kavramlardan; Kur'an, sünnet, ihlas, samimiyet, tevekkül, rıza, teslimiyet gibi ifadelerle rastlanmaz. İzzet'in özellikle *Ahlak* adlı eseri dikkate alınırsa Kant'tan etkilenmelerin olduğu anlaşılmaktadır. Dönemindeki ahlaki dönüşümler, toplumun yaşadığı sorunlar onu pratik ahlaka yönlendirmiştir. İzzet, Kant'ı kendi düşünce sistemi, milli ve manevi değerleri ile bütünleştirerek yorumlamıştır. Kant'ın ahlak metafiziğini ele alırken onun kullandığı kavramları İzzet, Türkçe kavramlar ile ifade etmiştir.²³ Bu sayede onun, kendi kültürümüzde bir ahlak metafiziği yaptığı söylenebilir.

Mehmed İzzet'in etkisi, öğrencileri olan, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974) ve Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) üzerinde görülmektedir. Hakkında yapılan ilk çalışma, 1948 yılında Ziya Somar'ın (1906-1978) yapmış olduğu doktora tezidir. Ziya Somar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde "Mehmet İzzet ve Türk Felsefe Düşüncesinde İdealist Akım" adıyla doktora tezi hazırlamıştır. Sonrasında Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, Sorbonne Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde 1977 yılında "Mehmet İzzet (1881-1930) sa vie, ses oeuvres et sa philosophie sociale" başlıklı doktora çalışmasını yapmıştır.²⁴ Değirmencioğlu, bu çalışmayı sonra *Mehmet İzzet* adıyla kitap haline getirmiştir. Değirmencioğlu ayrıca Mehmed İzzet'in makalelerini kısmen sadeleştirerek *Makaleler* adıyla bir kitap altında toplamıştır. Değirmencioğlu son olarak, yaptığı bu çalışmalarını *Mehmet İzzet (1881-1930) ve Ulusal Sosyal Felsefesi* adıyla daha kapsamlı bir kitap çalışması ortaya koymuştur. Sonraki yıllarda ise Mehmed İzzet'in daha çok içtimaiyatçılığı ele alınarak tez ve makale çalışmaları yapılmıştır.²⁵ Bu çalışmalardan önemli bulduğumuz bazıları şöyledir: Ufuk Bircan'ın "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Türk Düşünürü: Mehmet

²³ Bkz. İrfan Görkaş, "Mehmet İzzet'in Kayıp Eseri: 'Ahlak'", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt. XIX, Sayı 37, 2021.

²⁴ Aydın Topaloğlu, "Mehmed İzzet", *DİA*, TDV Yay., Ankara, 2003, C. 28, s. 493.

²⁵ Bkz.: Raşan Koç, "Mehmet İzzet: Biyografisi, Sosyolojisi, Milliyetçiliği", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Beşir Atalay), *Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 1996; Hüseyin Arslantürk, "Türk Sosyoloji Tarihinde Mehmet İzzet ve 'Yeni İçtimaiyat Dersleri' Adlı Eserinin Sosyolojik Değerlendirmesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Zeki Arslantürk), *Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü*, İstanbul, 1999; Mehmet Ali Akkuş, "Türkiye'de Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişiminde Mehmet İzzet Bey", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Yılmaz Bingöl), *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2020; İsa Ergün, "Üç Farklı Zihniyet Açısından Eğitim ve Toplum: Mehmet İzzet Şevki, Mehmet İzzet ve Mehmet Şemsettin Günaltay Örneği", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hakan Coşar), *Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kastamonu, 2021.

İzzet”, Ahmet Emre Dağtaşoğlu’nun “Türk Düşünce Tarihinde Mehmet İzzet’in Yeri ve Önemi”, Levent Bayraktar’ın “Mehmet İzzet Düşüncesinde İnsaniyete Açılan Pencere: Milliyet”, Sevim Levend’in “Mehmet İzzet: Hayatı, Eserleri, Fikirleri” adlı makaleleridir. Mehmed İzzet’in öğrencileri olan Hilmi Ziya Ülken ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun da İzzet hakkında yazıları mevcuttur.²⁶

---

²⁶ Bkz.: Mehmed İzzet hakkında; Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve diğer bazı düşünürlerin yazıları için Mehmet İzzet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMED İZZET'İN DÜŞÜNCE DÜNYASI

Mehmed İzzet, giriş bölümünde bahsetmiş olduğumuz, Tanzimat sonrası dönemde yaşamış Türk düşünürlerindedir. Onun ahlaki görüşlerinin anlaşılması için yaşamına ve nasıl bir kişiliğe sahip olduğuna bakmamızın faydalı olacağı kanaatiyle bu bölümü oluşturduk. Meselelere bakış açısıyla yaşamı ve şahsiyeti arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Zira kendi yaşam biçimiyle tamamen uyumlu görüşlerde bulunmuştur.

1.1. Mehmed İzzet'in Ahlak Görüşlerinin Anlaşılmasına Zemin Olması Bakımından Hayatı ve Şahsiyeti

Mehmed İzzet, 1891 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası kaymakam Nazmi Bey'dir. Mehmed İzzet, küçük yaşlarında Anadolu illerinin birinde vali olarak çalışan dayısının yanında bir müddet kalmıştır. Bu devrede İstanbul ve Anadolu farklılığını yaşayarak tecrübe eden Anadolu'ya bağlı bir şahsiyettir.²⁷

Okul hayatına İstanbul'da başlamış, birkaç farklı okul değiştirip Fransız okulunda ilköğrenimini tamamlamıştır.²⁸ Sonraki eğitimini İstanbul Galatasaray Lisesinde almıştır. 1907 yılında İstanbul Hukuk Fakültesine kaydolmuştur.²⁹ Osmanlı hükûmeti 1909 yılında Balkan Savaşı'ndan önce öğrencilerin Avrupa'da eğitim görmesi için farklı alanlarda imtihanlar açmıştır. Mehmed İzzet bu imtihani kazanarak felsefe alanında eğitim görmek için, kayıt yaptırmış olduğu İstanbul Hukuk Fakültesine başlamadan Fransa'ya gitmiştir.³⁰ Balkan Savaşı'nın patladığı sıralarda Mehmed İzzet Sorbonne'da devam eden öğrenimini tamamlayamadan ülkesine dönmüştür. İzzet'in üniversite yıllarında yayımlanan ilk yazısı "Zenon ve

²⁷Orhan İzzet, "Mehmed İzzet'in Hayatı", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 296.

²⁸ ay.

²⁹Mahmut Coşkun Değirmencioglu, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusal Sosyal Felsefesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 25.

³⁰ Sıtkı, "Mehmet İzzet Bey'in Hayatı", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 276.

Muakkipleri”dir.³¹ Onun bu yazısıyla anlaşılmaktadır ki İzzet, üniversite yıllarından itibaren ahlak konuları ile ilgilenmeye başlamıştır. Bu açıdan onun, ahlaki meselelere dair ilk görüşlerinde, üniversitede ders aldığı hocalarından etkilenmesi söz konusudur.

Birinci Dünya Savaşı başlayıncaya kadar İstanbul’un çeşitli okullarında hocalık yapmış ve savaş başladığında ise kâtiplik için yapılan bir yarışmayı kazanarak Kızılay müfettişlerinden Adnan Adıvar’ın yanında askere alınmıştır.³² Mehmed İzzet’in buradaki kâtiplik görevinden felsefe hocalığına geçiş sürecini Adnan Adıvar şöyle aktarır:

“... gördüm ki İzzet maiyette çalışmaya yarar insan değildir. Hemen âmir, memur vaziyetini ortadan kaldırarak dost muâmelesi ortaya koymaya başladım ve bir iki ay içinde o benim için iş başında terbiyeli, vazifesine çok bağlı bir memur, işten sonra samîmî bir dost olmuştu. İşte böyle senelerce beraber çalıştık. Fakat onun istidadının büroda kâtiplik etmekle körleşeceğini her gün daha ziyade anlıyor ve bu anlayışla kahroluyordum. O vakit Dârülfünun, gençler için kapalı bir sistem halinde idi. Nihâyet Evkaf Nâzırı Hayri Bey’in yeni usulde medresesi imdada yetişti. İzzet’i oraya medrese hocası diye tayin ettim. Bu genç Sorbonne mezunu şimdi sakallı cübbeli, sarıklı ve hasırlar üzerine uzanmış softalara, Avrupa felsefesi okutmaya başlamıştı. Bu işe başlamaktan hem o hem ben ne kadar vicdan rahatı duymuştuk.”³³

Mehmed İzzet, böylece Adnan Adıvar’ın yardımıyla Evkâf Nazırı Hayri Bey’in medresesinde Avrupa felsefesi okutmaya başlar. Medresedeki hocalık görevinde çok uzun süre kalmaz. 1918 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde müdür olarak yeni görevine başlar. Birkaç ay sonra görevinden istifa ederek Tıp Fakültesine ve Mülkiye Mektebine Fransızca hocası olarak tayin olur. Kısa bir süre burada çalıştıktan sonra 1919 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde “Felsefe Tarihi” hocası olarak göreve başlar. Bir sonraki yıl ahlâk derslerine girmeye başlar.³⁴

³¹ Bkz.: Mehmet İzzet, “Zenon ve Muakkipleri”, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusal Sosyal Felsefesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 140-145.

³² İzzet, “agm.”, s. 296.

³³ Adnan Adıvar, “Mehmet İzzet”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 299.

³⁴ Değirmencioğlu, *age.*, s. 29; İzzet, “agm.”, s. 296; Ufuk Bircan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Türk Düşünürü: Mehmet İzzet”, *Dicle İlahiyat Dergisi (DİD)*, C. XX, S. 2, 2018, ss. 42-43.

Mehmed İzzet ilk olarak Kant'ın ahlak felsefesiyle ilgilenir sonrasında Fransız filozof Abel Rey³⁵ (1873-1940)'e yönelerek 1920'de "Amelî Ahlâk" ve 1923'te "Nazarî Ahlâk" eserlerini tercüme eder.³⁶ İzzet'in Abel Rey'e yönelmesi, üniversitede hocası olması yönüyle ondan etkilenmiş olabileceği şeklinde açıklanabilir. Bir diğer sebep, İzzet, Kant'tan etkilenen bir düşünürdür. Abel Rey'in de akla ve bilime önem verdiği göz önüne alınırsa, fikri anlamda akli öncelemeleri üçünün ortak noktasını oluşturmaktadır.

1924'te İstanbul Üniversitesi, ilmî birikimine atfen, Mehmed İzzet'e "müdürrislik" unvanı verir. 1926 yılında verdiği ahlak derslerine devam etmekle birlikte daha önce Mehmet Emin Erişirgil'in girdiği felsefe tarihi ve Necmettin Sadak'ın girdiği sosyoloji derslerine vekâleten iki yıl süre ile girer.³⁷ Aynı yıl sağlığı bozulan Mehmed İzzet kan kanserine yakalanır. 1927'de Karl Vorlander'in (1860-1928) yazdığı *Felsefe Tarihi* kitabının ilk cildini Almancadan tercüme eder.³⁸

Hastalığı ağırlaşmasına rağmen Mehmed İzzet çalışmalarını ve dersleri bırakmamış, 1927'de İstanbul'da kurulan "Türk Felsefe Cemiyeti"ne katılmıştır. Derslerini büyük bir özen ile hazırlamaya devam etmiş ve din felsefesi alanında bir eser ortaya koyma çabası ile Höffding'in *Din Felsefesi* adlı eserinin tercümesi üzerine çalışmıştır. Mehmed İzzet hastalığı sebebiyle bu eserin tercümesini tamamlayamamıştır.³⁹ Buradan anlaşılmaktadır ki, İzzet'in ahlak görüşlerinin temel bahislerinde ele alacağımız vazife anlayışı, onun hayatına sirayet etmiştir. Zira o, hastalığına rağmen hayatının son anlarına kadar ilimle meşgul olmuş, öğrenme ve bir

³⁵ Abel Rey, Sorbonne'da profesörlük yapmıştır. Akla, bilime ayrıca önem vermiştir. Ona göre akıl, tabiatı örnek alarak yavaş yavaş gelişir ve böylece tabiatı daha derinden kavrama imkânına sahip olur. Eserleri şöyle: *Psikoloji ve Felsefe Dersleri*(1903), *Ahlak ve Sosyoloji Dersleri*(1905), *Çağdaş Fizikçilerde Fizik Teorisi*(1907), *Bilgi Teorisi Açısından Enejetik ve Mekanizma*(1907), *Ebedî Dönüş ve Fizik Felsefesi*(1925), *Yunanlılardan Önce Doğu Bilimi*(1929). Abel Rey için Bkz.: "Abel Rey", *Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, (Yayımlayanlar: Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim), C. XII, Sabah Yay., İstanbul, 1992, s. 518.

³⁶ Orhan Sadeddin, "Mehmet İzzet: Kimdi ve Bize Neydi?", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 259.

³⁷ Değirmencioğlu, *age.*, s.33; İzzet, "agm.", s. 296.

³⁸ Değirmencioğlu, *age.*, s.33; Sadeddin, "agm.", 260.

³⁹ Değirmencioğlu, *age.*, s. 33; Mustafa Şekip, "Mehmet İzzet", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 302; Sadeddin, "agm.", s. 260.

eser verme çabası içinde olmuştur. İzzet'in hayatının bu demleri, onun vazife telakkisini göstermesi bakımından önemlidir.

1928 yılında dönemin Milli Eğitim Bakanı Mehmet Emin Erişirgil, Mehmed İzzet'i öğrenci müfettişi olarak Paris'e gönderir. Paris'te kısa bir süre kaldıktan sonra Türkiye'ye döner ve İstanbul Üniversitesi'nde üç ay içtimaiyat dersleri verir. Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Bakanı) Mehmed İzzet'i, hastalığının tedavisi ve aynı zamanda Almanya'daki öğrencilere nezaret etmesi için, öğrenci müfettişi olarak Berlin'e gönderir.⁴⁰

Mehmed İzzet hayatının son üç yılında Almanya'da bulunan öğrencilere özel ilgi ile rehberlik etmiştir. Hayatı süresince onun öğrencilere olan hassasiyeti, hizmeti kendisinin vazife anlayışının bir göstereni olarak önem arz etmektedir. 1930 yılında Berlin'de, 39 yaşında iken vefat etmiştir.⁴¹ Kabristanı Hasenheim'deki Türk mezarlığındadır.⁴²

Mehmed İzzet, ilmîni yaşamına aktarmaya gayret etmiş bir şahsiyettir. Bununla birlikte Mehmed İzzet'in arkadaşları ve öğrencileri tarafından en çok eleştirilen yönü ise sert tabiatlı olması ve konuşmalarında çokça istihzaya yer vermesidir.

Mehmed İzzet tabiatı gereği laubalilikten hoşlanmayan sert bir mizaca sahiptir. Mağrur ve dik başlı olmasından ötürü arkadaşları ve talebeleri kendisinden çekinmişlerdir.⁴³ Bununla birlikte çalışmayı seven, derslerinde özenli ve dikkatli davranan, karşısındaki insanın kusurlarını görmeden önce kendi kusurlarının farkında olmayı şiar edinen örnek bir şahsiyettir.⁴⁴ Her ne kadar talebeleri Mehmed İzzet'ten çekinseler de kendisinin hayranlık uyandıran bir tabiatı vardır. Mazhar Şevket

⁴⁰ Değirmencioğlu, *age.*, ss. 33-34; İzzet, "agm.", s. 297; Mehmet Emin Erişirgil, "Mehmet İzzet", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 307.

⁴¹ Erişirgil, "agm.", s. 307; İzzet, "agm.", s. 297.

⁴² Topaloğlu, "agm.", ss. 492-493.

⁴³ Adıvar, "agm.", s. 301.; Hatemi Senih, "Mehmet İzzet", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 314.

⁴⁴ Sadreddin Celal, "Mehmet İzzet", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 309.

İbşir'in dediği gibi Mehmet İzzet'in kuvveti şahsiyetindedir.⁴⁵ Arkadaşları Mehmed İzzet'ten; son derece ciddi, çalışkan, dürüst seciyeli, araştırma ruhu olan bir profesör ve vazifesine bağlı bir insan olarak bahsetmişlerdir.⁴⁶

Bir müderris hem de bir öğrenci olarak disiplinli ve istikrarlı bir çalışma sergilemiştir. Dil hususunda, Fransızca'yı anadili kadar iyi konuşmasına rağmen ileriki yaşlarında Alman filozofların eserlerine doğrudan vakıf olabilmek için Almanca öğrenmiştir.⁴⁷ Onun Fransızca'yı iyi bilmesi, ilköğrenimini Fransız okulunda tamamlaması ve üniversiteyi Fransa'da okumasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. İzzet'in Fransızca bilmesi, onu Fransız düşünürlerine yönlendirmiştir. Eserleri başlığı altında değineceğimiz Fransız düşünürlerden A. Gleyse ve A. Hesse'nin yazmış olduğu *İçtimaiyat Dersleri* kitabını, İzzet tercüme etmiştir. Sonrasında bu kitabı referans alarak kendi *İçtimaiyat* başlıklı eserini oluşturmuştur.⁴⁸ İzzet'in Almancayı öğrenmesiyle birlikte Almancadan *İlkçağ Yunan Felsefe Tarihi* kitabını çevirmiştir. Bu eserlere bir sonraki başlıkta detaylıca yer vereceğimiz için burada sadece ismen zikretmenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Dârülfünunda ders verdiği dönemde Mehmed İzzet, yaşamında uyguladığı çalışma sistemi ile öğrencilerine de örnek olmuştur. İlim için ilim ortaya koyan Mehmed İzzet, ilmî faaliyet için zaruri gördüğü ihtiyatı, basireti ve ilmî şüphe zihniyetini öğrencilerine kazandırmak için çabalamıştır.⁴⁹

Mehmed İzzet'in ilme olan özenini daha iyi anlamak için onun ilim metodundan da bahsetmek istiyoruz. İlmî araştırmalarında dogmatizmden uzak durmuştur. Fikirlere şüphe ile yaklaşıp üzerinde düşünmüş ve eleştiriye tabi tutmuştur.⁵⁰ Mehmed İzzet'in bu şüphesi eleştiri ve münakaşalarında Sokrates'i

⁴⁵ Mazhar Şevket İbşir, "Mehmet İzzet Hakkında", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmed İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 329.

⁴⁶ Celal, "agm.", s. 308.

⁴⁷ "agm.", s. 310; Adıvar, "agm.", s. 300.

⁴⁸ Senih, "agm.", s. 314.

⁴⁹ Celal, "agm.", s. 309.

⁵⁰ Levend, "agm.", s. 332.

andıran septik bir metoda dönüşmüştür.⁵¹ Mehmed İzzet'in Sokrates'e (?-398) olan hayranlığının şahsiyetindeki tezahürünü anlamak için Mazhar Şevket İbşir'in şu sözleri fikir verebilir:

“Mehmet İzzet felsefe tarihi derslerinde eski Yunan felsefesinde kâh çirkin ve müstehzi bir sihirbaz maskesi altında görünen, kâh bir ilâh ve kahraman şekline giren Sokrat'ın garip şahsiyeti üzerinde durmaktan çok hoşlanırdı. Zira hayatını ölçü ve kiyâsetle, dâima aklın hâkimiyeti altında yaşayan ve tamamlayan Yunan filozofu, Mehmed İzzet'e göre bir ahlâk idealini yalnız eserleriyle değil, şahsiyetiyle de temsil etmek kudretini gösteren pek ender mütefekkir tiplerinden birini teşkil ediyordu. Sokrat'tan bu suretle bahsederken Mehmet İzzet'in gözleri parlar, tok sesindeki heyecanı bir türlü gizleyemezdi. Hiçbir şey bize bu hayranlık kadar Mehmet İzzet'in şahsiyetini tanıtamaz.”⁵²

Mehmed İzzet'in Sokrates'e olan hayranlığı belki fitrat olarak kendisine yakın görmesindedir. İzzet'in bu hayranlığı kendisinin septik metodunda ve alaycı üslubunda tezahür etmiştir. Üzerinde durmamız gereken nokta ise Mehmed İzzet'in bu alaycı üslubu yani istihzasıdır. Klasik bir üslubun ötesinde yukarıda değindiğimiz gibi Sokrates'i andıran alaycı bir üslubu vardır. Bu üslubu, özellikle Dârülfünunda profesörlük yaptığı yıllarda öğrencileri tarafından şikâyetlere sebep olmuştur. Mehmed İzzet istihzayı gururunu tatmin etmek için değil bilakis bilinçli olarak, yanlış bir düşünce ve tavır karşısında ikaz ve irşat vasıtası olarak kullanmıştır. Sadreddin Celâl Antel (1890-1954) Mehmed İzzet'in istihza hakkındaki düşüncelerini şöyle aktarır: “İzzet iddia ediyordu ki istihza insanın gururunu kırar. Bâzan kendimizi bâzan da diğerlerini yaralar. Biz, istihzaya lâyük isek kendimizi toplarız. Gülünç olan başkaları ise onlar da bu gülünç vaziyetlerine nihâyet vermek lüzumunu hissederler.”⁵³ Onun bu istihzasını, vermiş olduğu eserlerinde de görmekteyiz. Onun şahsiyetine dair verdiğimiz bu bilgiler, yazılarını mülâhaza ederken anlaşılması noktasında bizlere ipucu vermektedir. Onun şahsiyetinin anlaşılması, eserlerini verirken kullandığı yazım üslubunu anlama noktasında

⁵¹ Mustafa Şekip [Tunç], “İzzet Bey'in Fikri Şahsiyeti”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 269.

⁵² İbşir, “agm.”, ss. 326-327.

⁵³ Celal, “agm.”, s. 309.

önemlidir. Zira ikinci bölümde ele alacağımız onun ahlaki görüşlerini, eserlerinden mütevellit oluşturacağız.

Karşısına çıkan fikirleri ilk anda kabul veya reddetmeyip şüphe ile yaklaşması, bize onun ilim elde etme konusundaki titizliğini göstermektedir. Mehmed İzzet şüphe ile yaklaştığı, eleştiriye tabi tuttuğu fikirlerin müspet ve menfi yönlerini göstermiş, son tahlilde ise onları “vahdet” içinde birleştirmiştir.⁵⁴ İzzet, ele aldığı meseleleri değerlendirirken öncelikle konuyla ilgili görüşleri sunmuştur. Konu hakkındaki farklı görüşleri tek tek ele alıp kendi içlerinde eleştiriye tabi tutmuştur. Bir görüşü sahiplenip mutlak doğru kabul etmemiştir. Nihayetinde, değerlendirdiği her iki farklı görüşün doğru ve eksik bulduğu yerleri tespit edip bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır. İzzet’in, fikirleri vahdet içinde birleştirmesinden bunlar anlaşılmalıdır.

İzzet, düşüncelerinde ve yazılarında metodik şüpheyi kullanmıştır. İzzet’i bu metot, sosyoloji ilmine ait konuları tetkik ederken bile bunu felsefi tarzda ele almasını sağlamıştır.

1.2. Mehmed İzzet’in Eserleri

Mehmed İzzet’in eserleri hakkında yapılan bibliyografya çalışmalarının en kapsamlısı diyebileceğimiz eser, Yahya Kemal Taştan’ın hazırlamış olduğu eserdir. Mehmed İzzet’in *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat* adlı eserinin dördüncü baskısında Yahya Kemal Taştan, Mehmed İzzet’in hayatına ve onun hakkında yazılanlara yer vermiştir. Mehmed İzzet hakkında yazılan bazı yazıların sonuna bibliyografya eklenmiş olup Yahya Kemal Taştan verilen bu ekler ile geniş bir bibliyografya sunmuştur.⁵⁵ Biz ise burada tekrar bir bibliyografya sunmaktan ziyade Mehmed İzzet’in eserleri hakkındaki genel bazı mülahazalara yer vereceğiz.

Mehmed İzzet’in telif ve tercüme kitapları olmakla birlikte çeşitli gazete ve mecmualarda birçok makaleleri bulunmaktadır. Kitaplarını üniversitede hocalık yaptığı yıllarda neşretmesine rağmen makaleleri daha öncesinden yazmaya başladığı anlaşılmaktadır.

⁵⁴ Levend, “agm.”, s. 332.

⁵⁵ Bkz.: Mehmet İzzet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

Mehmed İzzet Dârülfünunda ilk kez hocalık yaptığı 1919 yılında, felsefe tarihi derslerine girmiştir. Sonraki yıl ahlak derslerine girmeye başlamıştır. Mehmed İzzet, daha öncesinden de ahlak alanına olan ilgisi ve verdiği ahlak dersi alanında kaynak niteliğinde bir kitabın olmaması nedeniyle 1920 yılında Abel Rey'den (1873-1940), aslı Fransızca olan eserini, *Abel Rey'in Felsefe ve Rûhiyat Eserinden Amelî Ahlâk Mebahisi* adıyla çevirir.

1923 yılında ise yine Abel Rey'den *Nazari Ahlâkı* çevirir. Aynı yıl Mehmed İzzet *milliyet* kavramını sorguladığı ve kitabın son bölümünde *milliyet* ve *din* üzerine mülahazalarda bulunduğu önemli bir eser olan *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayatı* yazar.

1924 yılında ahlak alanında ders vermesine rağmen içtimaiyat alanında öğrenciler için ders kitabı niteliğinde olan A. Gleyse ve A. Hesse'den tercüme ettiği *Terbiye ve Ahlâka Müteallik Tatbikatıyla İçtimaiyat Derslerini* yayımlar. Bu eser Türkiye'de ilk kez içtimaiyat alanını sistematik olarak ortaya koyması açısından önemlidir. Önemine binaen uzun yıllar Dârülfünunda, lise ve muallim mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

1926 yılında ahlâk alanındaki derslerine devam etmekle birlikte felsefe tarihi ve İçtimaiyat derslerine de girmeye başlar. Mehmed İzzet, girdiği dersin mevcut ve yeterli bir kaynağı yoksa çeviri yaparak yahut kendisi bir kitap hazırlayarak öğrencilere faydalı olmaya çalışmıştır. Bu ideal, onda bir ilim ahlâkına dönüşmüştür. Bu minvalde Mehmed İzzet içtimaiyat dersi için daha önce yapmış olduğu çeviri kitabını yeterli görmeyip 1926-1927 yıllarında *Yeni İçtimaiyat Derslerini* neşretmiştir.

1927 yılında felsefe tarihi dersi için kaynak bir kitaba ihtiyaç hissederek, aslı Almanca olan, Karl Vorlander'den *Felsefe Tarihini* çevirmiştir. Mehmed İzzet, üç cilt olan bu eserin ancak ilk cildini tamamlayabilmiş hastalığının ilerlemesi sebebiyle devamını çevirememiştir. Diğer ciltleri tamamlaması için Orhan Sadeddin'i görevlendirmiştir. Hayatının sonlarına doğru din felsefesi alanıyla ilgilenmiş ve

Höfdding'in *Din Felsefesi* kitabının tercümesi ile meşgul olmuş ancak tamamlayamamıştır.⁵⁶

Mehmed İzzet'in telif ve çeviri kitaplarından zikrettiğimiz bu açıklamalar ile Mehmed İzzet'in girdiği dersler ve verdiği eserler arasındaki ilişkiyi onun düşünce dünyasının bir göstergesi olarak ortaya koymaya çalıştık.

İrfan Görkaş, Mehmed İzzet'in eserleri arasında, bugüne kadar herhangi bir akademik ortamda sözü edilmeyen bir eserinden daha bahseder. O eser, *Medrese-i Aliyye Felsefe Dersleri Birinci Kitab İlm-i Ruh*'tur.⁵⁷ İrfan Görkaş, eserin Mehmed İzzet tarafından medresede öğrencilere felsefe dersinde okutulduğunu, felsefeye giriş metninden oluştuğunu söylemektedir.⁵⁸

Mehmed İzzet'in ismi zikredilip metnine ulaşılamayan bir eseri de *Ahlâk Dersleridir*. Hilmi Ziya, Mehmed İzzet'in ahlâk alanında bir kitap yazma niyetinde olduğunu ancak yazıp yazmadığını bilmediğini ifade ediyor.⁵⁹ Coşkun Değirmencioğlu da benzer düşüncelerle Mehmed İzzet'in ahlâk alanında bir çalışma yapmış olsa dahi eserin yayınlanmadığı kanaatine ulaşıyor.⁶⁰ Bununla birlikte İrfan Görkaş ise 2021 yılında yayımladığı bir makale ile Mehmed İzzet'in ahlâk alanında yazmış olduğu tahmin edilen eserin, kendisinin ulaştığı eser olabileceğini söylüyor.⁶¹ Böylece Mehmed İzzet'in telif kitapları şu şekilde:

Felsefe Dersleri Birinci Kitab İlm-i Ruh, Matbaa-i Âmire, 1333. Eser Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonunda, 0128753 numaralı demirbaşta bulunmaktadır. Kaynaklarda *Felsefe Dersleri* olarak ismen zikredilen bu eserin yazıya geçirilip geçirilmediği ve içeriği hakkında bir bilginin

⁵⁶ Sadeddin, "agm.", s. 260.

⁵⁷Bkz.: İrfan Görkaş, "Mehmet İzzet'in Bilinmeyen Bir Eseri: Medrese-i Aliyye Felsefe Dersleri Birinci Kitab İlm-i Ruh", *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 72, Ankara, 2020, ss. 198-238.

⁵⁸ Görkaş, "agm.", s.199.

⁵⁹ Hilmi Ziya Ülken, "İzzet Bey", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran*: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 248.

⁶⁰ Değirmencioğlu, *age.*, s. 42.

⁶¹ Bkz.: İrfan Görkaş, "Mehmet İzzet'in Kayıp Eseri: 'Ahlak'", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt. XIX, Sayı 37, 2021.

olmadığı ifade edilmiştir.⁶² Yukarıda ifade ettiğimiz üzere İrfan Görkaş bu esere I. ve II. Meşrutiyet dönemi Türk felsefesi üzerine yaptığı okumalar sırasında rastladığını ifade etmektedir. Eser Osmanlı alfabesi ile yazılmış olup İrfan Görkaş hoca latinize etmiştir. Mehmed İzzet, ilm-i ruhun felsefeye giriş mahiyetinde sayılabileceğini belirtmiştir. İzzet, eserde ilm-i ruhun tarihi, usulü, tarifi ve ilm-i ruha dair başkaca başlıklar da vermiştir. Şuurun vezaif-i umumiyesi başlığı altında itiyâd, hafıza, marifet, tedai, dikkat konularına yer vermiştir.

Ahlak, Dârülfünun Felsefe Şubesi, Dârülfünun Matbaası, İstanbul, 1335/1916-1917. Eser, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında, OE_TK_01655 numaralı demirbaşta bulunmaktadır. Kaynaklarda bu eser *Kant'ın Amelî Felsefesi* adıyla da geçmekte olup kimden olduğu bilinmemekle birlikte eserin, tercüme olabileceği yönünde görüşler vardır.⁶³ Eser, kaynaklarda sadece ismen zikredilmiş olup, hakkında bir çalışma yapılmamıştır. İrfan Görkaş'ın, Osmanlı alfabesi ile yazılmış olan bu eseri Latin harflerine aktararak yayınlaması, hem kendi çalışmamız hem de bundan sonraki yapılacak çalışmalar için önem arz etmektedir. Eserin içeriği altı bölümden oluşmaktadır. *Kant'ın Saf Aklın Eleştirisi* adlı ve *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserleri kaynak olarak kullanılmış, bu eserlerde yer alan konular üzerinden içerik oluşturulmuştur. Kant'ın akla dair felsefe tenkidini oluşturmadan önceki ahlaki fikirleri konusunu, Kant'ın amelî felsefesinin oluşumunu hazırlayan tenkid-i maarif nazariyesi konularına değinilmiştir. Kant'ın ahlak ilmi konusundaki görüşlerine ve amelî aklın eleştirisine yer verilmiştir.

Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat, Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 1. b., İstanbul, 1339. Eserin Osmanlı alfabesi ile yazılmış şekli bulunmakla birlikte Latin alfabesine de aktarılmıştır. Yahya Kemal Taştan, eserin dördüncü baskısında *Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar* şeklinde ilaveler yapmıştır. Mehmed İzzet'in vefatının onuncu yılında, İş Mecmuası'nda İzzet hakkında yazılan

⁶²M. Coşkun Değirmencioğlu, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 43; Ülken, "agm.", s. 248; Güneş, *age.*, s. 155.

⁶³ Bkz.: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Mehmet İzzet ve Eseri", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 315; Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 43.

metinler yer almakla birlikte daha kapsamlı yapılan çalışmalar da mevcuttur. Mehmed İzzet'in bu eseri Cumhuriyet'in ilanından önce yazmış olup eserin, çağdaşı Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* adlı eseri ile benzer konularda olduğu ifade edilmiştir. Mehmed İzzet bu eserini, millet ve milliyet kavramları üzerinde dönemindeki zihni karmaşıklığı gidermek, yeni bir bakış ortaya koymak amacıyla kendine özgün felsefi metodu ile yazmıştır. Eser giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Mehmed İzzet milli hayatı oluşturan unsurun ne olabileceğini sorgulamıştır. Milliyetin var olmasını, önce maddi ve iktisadi sebepler ile açıklayan görüşleri sonra manevi sebepler ile izah eden görüşleri değerlendirmiştir. Bu unsurların, milliyetin var olmasını sağlayan esaslar olarak kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Sonuç bölümünde ise milli hayatı oluşturan unsurun dini duygular olabileceği çıkarımını yapmıştır. Bu çıkarımlar ile insanlığa bir görev ve sorumluluk yükler. Mehmet Emin Erişirgil, bu eserin sonuç kısmının yirminci asırda milliyet aşkının insaniyet mefkûresine nasıl yöneldiğini gösteren güzel bir inceleme örneği olduğunu ifade eder.⁶⁴

Yeni İctimaiyat Dersleri, Milli Matbaa, İstanbul, 1927. Mehmed İzzet içtimaiyat derslerinde okutulmak üzere ilk olarak A. Gleyse ve A. Hesse'den ve *Terbiye ve Ahlak Müteallik Tatbikatıyla İctimaiyat Dersleri*'ni tercüme etmiştir. Bu eser, döneminde ilk kez içtimaiyat konularını toplu halde vermesi bakımından önemlidir. Mehmed İzzet bu eserde gördüğü eksiklikleri gidererek aynı konular üzerinde kendi bakış açısıyla *İctimaiyat Dersleri* adlı eserini yazmıştır. Eserin başında "Muallim mekteplerinde ve liselerin ikinci devre son sınıfında okutulmak üzere tertip olunmuştur" ibaresi bulunmaktadır. Mehmed İzzet eserde, iktisadi içtimaiyata, beyti ve siyasi içtimaiyata dair konuları ele almıştır. 1928'de eser *Yeni İctimaiyat Dersleri* adıyla Osmanlı alfabesi ile basılmıştır. Üçüncü baskı yeni harflerle 1929'da basılmıştır. Sonrasında dördüncü baskı 1931 yılında ve beşinci baskı 1933'te basılmıştır. Eser her baskıda biraz daha genişletilmiştir.⁶⁵

⁶⁴ Erişirgil, "agm.", s. 307.

⁶⁵ Değirmencioğlu, *age.*, s.41.

1.3. Mehmed İzzet'in Felsefi Düşüncesinin Ana Kavramları

“Mehmed İzzet insana, topluma, bilgiye, değerlere, tarihe dair fikirlerinde bir ideolojiyi savunan düşünür olmamıştır, ideoloji savunuculuğu yapmamıştır” dememizdeki sebep, onun siyasi hayatta ön plana çıkmamasıdır. Yoksa görüşlerini kendi inandığı değerler doğrultusunda işlemiştir diyebiliriz. Mehmed İzzet için, araştırmalarıyla ve düşünceleriyle bir hakikat araştırmacısı diyebiliriz. O hakikat araştırmacısı olma yönünü bizlere “İçtimaiyat, Muasır Hayat ve Büyük Adamlar” adıyla yazdığı üç makaleden oluşan yazı dizisinin ilkinde şöyle aktarır:

“İnkâr olunamaz ki bugün, hakikat için hakikat, san'at için san'at, Allah aşkına taat, kanun namına adalet isteriz. Âlimin, san'atkârın, dindarın kıymetini ancak ilmine, san'atına, dine olan hizmetiyle ölçeriz. İhtimal insanlar, ibtidada yaşamak için öğrenirler. Sevişmek için bezenirler. Fakat bugün ise, hakikat ve güzellik için yaşıyoruz.”⁶⁶

Sözlerinden anlaşılacağı üzere Mehmed İzzet, araştırmalarında ve felsefesinde hakikati, güzelliği merkeze almıştır. Cumhuriyetin ilan edildiği yıllarda Mehmed İzzet, hakikat sevgisinin ve hakikatin araştırılmasının millet ve düşünce hayatı için elzem olduğunu vurgulamıştır. Bu idealini o, şu sözlerle ifade etmiştir: “Fikir binalarını temaşa etmekle değil, elimizden geldiği kadar hakikat aramakla uğraşmalıyız. Bu hakikat bir habbeden ibaret bile olsa makbulümüzdür.”⁶⁷ Onun hakikat aramaktan kastının; ilmin, bilginin, okumanın peşine düşmek olduğu anlaşılmalıdır. Zira onun hayatında, bunun örnekliliğini görmekteyiz. Aynı şekilde İzzet'in felsefe tahsili için Paris'e gideceği yıllarda kendisine söylenen, “bize felsefeci değil demirci lazım” ifadelerine itibar etmediği anlaşılmaktadır. Yine hayatında örnekliliğini gördüğümüz, öğrencilere olan hususi ilgisi ve istihzasını, onlarda hakikat merakı uyandırma gayreti olarak değerlendirebiliriz.

Mehmed İzzet, ideolojilerin insanı hakikat araştırmasından uzaklaştıracağı gibi siyasi mefkûrelerin (ideal, ülkü) de insanı heyecana getirip, güzellik ve hakikat araştırması için hevesleri zayıflatacağını söyler. Mehmed İzzet kendisi de siyasete

⁶⁶ Değirmencioğlu, “agm.”, s. 357.

⁶⁷ “agm.”, s. 349.

dâhil olmadığı gibi bu tür eğilimlerin insanı ilimden uzaklaştıracağını da düşünmüştür.⁶⁸

Mehmed İzzet, insanı ilimle meşgul olmaktan, felsefe yapmaktan ve düşünmekten uzaklaştıran unsurlar arasında siyasetten başka bir de ataletten bahseder. Atalete alışmış olan zihnini tekrar faaliyete geçiremeyeceğimizi vurgular. Savaşın ve sefaletin ilim tahsil etme, düşünme eylemindeki rolünü de irdeler ve bunların hakikat araştırması için bir engel olmayacağını söyler. Meşhur ediplerin, mütefekkirlerin ve sanatkârların hayatlarını bu konuda bize örnek gösterir ve savaşı takiben sonraki yıllarda sanat ve fikir eserlerinin artacağına dair ümidini bildirir.⁶⁹

Mehmed İzzet'in ilmi ilim için öğrenmesi onu sosyoloji ve felsefe sentezine götürmüştür.⁷⁰ Bu sentez Mehmed İzzet'i, Ziya Gökalp'ten ayıran nokta olmuştur. Ziya Gökalp'in ortaya koyduğu ideolojik bir boyutu olan *milliyet* fikrine karşı Mehmed İzzet, bir ideali yansıtan *milliyet* fikrini ortaya koymuştur. Mehmed İzzet'te milliyet kavramı dini, felsefi ve sosyolojik boyutları olan bir senteze dönüşmüştür.

Mehmed İzzet'in felsefesini milliyet fikri üzerinden anlamaya çalışacağız. Milliyet kavramının neliğini sorgulamadan önce onun *vakıa* ve *mefkûre* kavramlarına bakışını ele alacağız. Zira vakıa ve mefkûre kavramları arasındaki ilişki, Mehmed İzzet düşünce sisteminin temellerini oluşturacaktır.

1.3.1. Vakıa ve Mefkûre

Felsefe yapmaya başlarken gerçekleştirilecek ilk eylem, bir kavramın neliği üzerine düşünmektir. Mehmed İzzet de araştırmasına buradan başlıyor. Millet kavramının neliği üzerine düşünmek onu, *vakıa* olmak bakımından ne anlam ifade ettiğini araştırmaya götürüyor. Millet kavramının neliğini sorguladıktan sonra ne olması lazım geldiğini araştırıyor ve Mehmed İzzet buradan *mefkûre* kavramına ulaşıyor. Mehmed İzzet'in düşünce sisteminde, vakıa ve mefkûre kavramları nasıl anlaşılmış, bunu incelemeye çalışacağız.

⁶⁸ Değirmencioğlu, "agm.", s. 249.

⁶⁹ "agm.", ss. 249-250.

⁷⁰ Bkz.: Mehmet İzzet, "İçtimaiyat, Muasır Hayat ve Büyük Adamlar I-II-III", *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 351-380.

Mefkûre kavramı Arapça asıllı olmakla birlikte onu Türk düşünce tarihine kazandıran kişi Ziya Gökalp (1876-1924)'tir. Bu kavram Fransızcadaki *adéale* kelimesinin karşılığı olarak uydurulmuştur. İdeal, ideoloji, ideolog, idealist gibi aynı kökten kelimelerin birbirini çağrıştırmalarına karşı Gökalp, fikir, tefekkür, mütefekkir, mefkûre kelimelerini birbirini çağrıştıran kelime grubu olarak ele almıştır.⁷¹ Gökalp'e göre mefkûre, insanın içinde bulunan ve onu eyleme sevk eden manevi bir güçtür. Mefkûrenin, insana önce dağınık ve müphem bir halde geldiğini ve sonra bir hayal, heyecan ve fikir haline dönüştüğünü söyler. Bu fikrin, insanı ve cemiyeti yaratıcı aksiyonlara sürükleyeceğini ifade eder. Mefkûrenin öncelikli özelliği dışta değil içte, maddi değil manevi bir karakter taşımasıdır. İnsan ruhunda bir hayal ve fikir halinde beliren mefkûre, madde âlemine geçerek hayatta değişim sağlar. Fikir, zihni bir mahiyet halini alır sonrasında ruhi bir hüviyet ve nihayetinde bir hakikate dönüşürler.⁷²

Hayatın olağan şartlarında fertler kendi hayatları ile meşgul olduklarından cemiyet hayatı zayıf kalmaktadır. Millet tehlike karşısında kaldığında ise fertler kendi menfaatlerini ve kişisel arzularını geri planda tutmaktadırlar. Böyle anlarda toplumun fertlerinde ortak bir duygu hüküm sürmektedir. İnsanlar böyle anlarda daha fazla fedakâr olur, ümitleri de daha fazla kuvvetlenir. Gökalp, insanların böyle anlarda yaşadığı ulvi duygu haline ve saadet hayatına mefkûre demektedir.⁷³

Mehmed İzzet, Gökalp'in türettiği mefkûre kavramını benimsemiştir. Ona göre güzellik bir mefkûre, dünyada var olan güzel şey ise bir vakıadır. İnsan güzellik tasavvur eder ancak dünyada çirkin olan şey de vardır. İşte bu vakıa ile mefkûre arasındaki zıtlıktır. İlmî, ahlaki, bedii, dinî alanlarda bu zıtlık mevcuttur. Mehmed İzzet, insanın iyi ve güzel olanı tasavvur edip vakıada bulamamasının onu ümitsizliğe düşürmemesi gerektiğini söyler ve devamında şu görüşleri aktarır: “Bu tabiat senin emellerinin tahakkuku için bir vasıta, bu vasıtalar senin mefkûrelerinin hizmetinde birer alettir.” Vakıa ve mefkûre arasındaki ayrımı ortaya

⁷¹ Süleyman Hayri Bolay, “Mehmet İzzet (D. 1891-1930)”, *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi*, Nobel Yayıncılık, 2015, s. 595.

⁷² Mehmet Kaplan, “Ziya Gökalp ve Mefkûrecilik”, *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, C. II, S. 7, 1977, ss. 329-331.

⁷³ Ziya Gökalp, “Mefkûre Nedir?”, *Armağan*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1958, s.70.

koyduktan sonra Mehmed İzzet tam da bu noktada aralarındaki uyumlu irtibattan bahseder. Zira mefkûreler vakılardan bağımsız değildirler. İnsan güzellik mefkûresi için yine tabiata yani vakıya bakmalıdır. Hakikate ulaşmak istiyorsa bunun yolu vakıyadan ve tecrübeden geçmektedir. ⁷⁴

Vakıa ve tecrübeyi rehber edinen düşünürleri Mehmed İzzet “müspet düşünürler” olarak tanımlar. Bu kişilerin bir hedefleri vardır ancak başarıya ulaşmak için var olan durumu, vakıyı, tecrübeyi dikkate alırlar. Mehmed İzzet, bu grubun en önemli düşünürü olarak Ziya Gökalp’i örnek gösterir. Ona göre cemiyet tabiat kadar muazzam ve tabiat kadar ferde hâkim olan bir vakıadır. Cemiyetin üstünlüğü toplumsal vicdana sahip olmasından kaynaklanır. Toplumsal vicdana uymayan ferdin arzusu ve gayesi mefkûre addedilemez. Böylece o ferdin güzellik, hakikat, adalet mefkûrelerine itibar edilmesini toplumsal vicdana uygun olmaya bağlamıştır. ⁷⁵

Vakıanın ferdin mefkûresi için bir vasıta olmasına rağmen vakıyı görmezden gelen salt mefkûreciler de vardır. Mehmed İzzet bu gruptaki insanları *asi ruhlu, hayalperver, ihtilalci* olarak tanımlıyor. Bu gruptaki insanlar mefkûrelerini gerçekleştirmede tabiata, cemiyete itibar etmezler. İdealist hedefleri onlar için insan ruhunun en büyük erdemidir. İdeallerinin vakıaya uygun olup olmadığı ile değil gerçekleşip gerçekleşmediği ile ilgilenirler. Vakıyada mefkûrenin gerçekleşme imkânından önce mefkûreye bağlanma eğilimi gösterirler. ⁷⁶

Mehmed İzzet içtimai hayatta her iki gruptan insana da ihtiyaç olduğunu ifade ederek konuyu uzlaştırır ve bir senteze ulaşır. Bazı insanlar yeni bir şey icat etmekten ziyade var olanı koruma ve düzeltip daha iyi duruma getirme konusunda başarılıdırlar. Bazıları ise ihtilalci ruhlu olup, Mehmed İzzet buna “peygamber ruhlu” da der, topluma farklı alanlarda hizmet verir. ⁷⁷ Burada Mehmed İzzet’in üzerinde durduğu nokta her iki gruptan insanın öncelikle samimi olmaları ve birbirlerinin görüşlerine katılmasalar dahi birbirlerini anlamaları gerektiğidir.

⁷⁴ Mehmet İzzet, “Vakıa ve Mefkûre 1”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz.: M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 173-174.

⁷⁵ İzzet, “agm.”, s. 174.

⁷⁶ İzzet, “agm.”, s. 174; Mehmet İzzet, “Mefkûre ve Vakıa 2”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz.: M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 177.

⁷⁷ İzzet, “*Mefkûre ve Vakıa 2*”, s. 180.

Mehmed İzzet vakıa ve mefkûre kavramları arasında yaptığı ayırım ve sentezi genel olarak ideoloji ile ideal, özel olarak da milliyetçilik ile milliyet arasında yapar. Ona göre, vakıa önceden gerçekleşmiş olan millettir. Mefkûre ise gerçekleşmesi gerekli olan *millî ideal*dir.⁷⁸ Kavramları bu şekilde ortaya koyduktan sonra Mehmed İzzet milleti oluşturan temel nedenler ile milliyeti meydana getiren temel prensipleri araştırır. Mehmed İzzet'i bu araştırmaya götüren sebep döneminde gördüğü inançsızlık ve fikri durgunluktur. O bu düşüncelerini şöyle ifade eder “Bugün mazinin hayallerini aramızda hala canlandıran birkaç mübarek ruh istisna olunursa, hepimiz bu küfür âleminde yaşıyoruz. İnanmadan evvel bilmek, anlamak ve binaenaleyh tenkit etmek ihtiyacımız, hatta bazılarımızın fikrine göre de hastalığımızdır.”⁷⁹

Mehmed İzzet'in yaşadığı dönem ihtilallerin ve inkılapların olduğu bir devirdir. Yaşadığı dönemde eski ve yeni arasında bir gerilim ve fikir hayatına yansıyan bir tereddüt, durgunluk hâli vardır. Mehmed İzzet “Kâinat ve hayatın mebde' ve meâdı mes'elelerinde, ilmin hakikatinden, ahlâk ve hukukun bir hayalden ibaret olmasından şüphe ediyoruz. Bu tereddüt ve emniyetsizlik kalbimizi kemirmekte din ile ilim karşılıklı çarpışmakta, ahlâk ve hukuk dinde veya ilimde kendine aradığı esasları bulmaktan nevmid olmakta”⁸⁰ sözleri ile dönemi hakkındaki tereddütlerden, ümitsizlik hâlinde bahseder. İnsanları bu ümitsizlik hâlinde mücadeleye sevk edecek olan kuvvetin yalnızca milliyet hissi ile mümkün olduğunu ifade eder. Mehmed İzzet'e göre saadetler vadeden milliyet, “hasta ruhlarımıza eski kuvvetini ve sağlamlığını iade edecek olan bir ilaç” tır.⁸¹ Milletın bölünmüşlüğü ve yaşanan sıkıntılar Mehmed İzzet'i milliyet mefkûresi üzerinde düşünmeye ve bu mefkûrenin felsefi manasını anlamaya sevk eder. Milliyetin hakikatini, manasını, unsurlarını, kıymetini sorgular.

Milliyeti vakıa ve mefkûre temeli üzerine kuran Mehmed İzzet'i düşündüren diğer meseleleri o şöyle ifade ediyor “Millet halinde yaşamak isteyen insanların bu

⁷⁸ Değirmencioğlu, *age.*, ss. 111-112.

⁷⁹ Mehmet İzzet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 79.

⁸⁰ İzzet, *age.*, s. 80.

⁸¹ ay.

arzularını ilham eden vakıalar hangileridir? Neden bunların önünde eğilmek vaciptir, neden millî hayat bir mefkûre oluyor ve onun tahakkukuna çalışmak bir vazife addolunuyor?”⁸² Biz diğer bölümde Mehmed İzzet’i anlama noktasında bu sorularından hareket edeceğiz.

1.3.2. Millet ve Milliyet

Vakıa ve mefkûre kavramları arasındaki ilişkiyi *milleti* anlama noktasında referans olarak kullanan Mehmed İzzet, araştırmasına öncelikle sorular sorarak başlar. “Milliyet nedir? Millîyiz dediğimiz vakit neyi ifade etmiş oluruz? Millî olmak istiyoruz dediğimiz vakit ne olmak istiyoruz?”⁸³ Mehmed İzzet bu sorular ile milliyetin ve millî duygunun tek başına var olan gerçekliklerini sorgular ve cevabını arar. Onun meselesi milletten milliyete evrilen bir sorgulamadır.

XIX. yüzyıl Türk düşüncesinin temel meselelerinden birisi, Batı’nın ürettiği modern kavramlara karşılık bulmak olmuştur.⁸⁴ Lafız ve anlam düzeyinde çeşitli tartışmalara sebep olan kavramlardan birisi de *nation*’dır. Bugün “nation” mukabilinde millet ve ulus kavramları kullanılmaktadır. Bu kavram Osmanlı toplumunda görülmeye başlandığında ümmet kavramı ile ifade edilebilirliği tartışılmıştır.⁸⁵

Nation kavramı için millet değil ümmet kavramını kullananlardan biri Şemsettin Sâmî (1850-1904), *Kamus-i Türkî*’de millet kavramına karşılık *din, mezhep* kelimelerini yazmıştır. O, din ve milletin bir olduğunu söyler. Nation kavramına karşılık *ümmet, kavim* kelimelerini kullanmıştır. Şemsettin Sami, bugün ümmet kelimesi ile kast eylediğimiz anlamı millet ile, millet ile ifade ettiğimiz anlamı ümmet ile açıklamıştır. O, millet kavramını dini bir bağlamda kullanmıştır. Bu kullanım sadece Müslümanları kast eylemesi ile ayrıştırıcı bir nitelik

⁸² Mehmet İzzet, *Yeni İctimaiyat Dersleri*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, s. 186.

⁸³ İzzet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, s. 87.

⁸⁴ Mehmet Kaan Çalen, “Şemsettin Sami’den Ziya Gökalp’e Millet Kavramının Evrimi”, *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu Bildiriler*, Edit.: Yüksel Topaloğlu, Ayşe Nur Özdemir, Barış Berhem Acar, Trakya Üniversitesi Yay., 2017, Edirne, s. 254.

⁸⁵ Çalen, “agm.”, s. 255.

taşıdığından, zamanla bütün Osmanlı halkını içine alacak şekilde kullanılır olmuştur.⁸⁶

Ziya Gökalp, milleti lisanca, dince, ahlakça, estetikçe ortak olan ve aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşan topluluk, grup olarak ele almıştır. İnsanın, kendisiyle aynı kandan gelenlerle birlikte olmaktan ziyade aynı dili, dini paylaştığı kimselerle birlikte olmak isteyeceğinden bahseder. Bu düşünceleriyle Gökalp, millet kavramı ile terbiyede ve duyguda müşterek olma halini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Gökalp, “İnsani şahsiyetimiz bedenimizde değil ruhumuzdadır” diyerek milleti kültür ve bir arada yaşama iradesi ile ifade etmiştir.⁸⁷

Yusuf Akçura ise millet kavramını, ırk ve dil esaslı birliğinden dolayı sosyal vicdanda birlik ve beraberlik oluşturmuş insan topluluğu olarak tanımlamıştır.⁸⁸ Gökalp ile Akçura'nın millet kavramına bakışlarında ırk ve dilin varlığını önemli unsurlardan saymaları yönüyle benzerlik görülmektedir. Gökalp, toplum sosyolojisi bağlamında kavramsallaştırma yoluna gitmiştir. Akçura'dan farklı olarak dine de yer vermiştir.⁸⁹ Mehmed İzzet, Akçura ve Gökalp'in de tanımlarında yer alan, milleti oluşturan unsurların, ırk, dil, din, gelenek, medeniyet olup olmadığı meselesini araştıracaktır. O, milletin tanımını yapmadan önce tüm bu unsurlar ile milletin varlığı arasındaki ilişkileri inceleyecektir.

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978)'nin milliyet tanımı din, dil, sanat/kültür geleneğine dayanır. O, bu üç kuvvet olmadan milliyetin var olamayacağını söylemiştir. Bu kuvvetlerin, en ilkel toplumlarda bulunduğu gibi en ileri toplumlarda da var olduğunu söylemiştir. Gökalp'ten etkilenen Baltacıoğlu, dini diğer unsurların önüne koymasıyla ondan ayrılır. Zira din olmadan bu unsurların olamayacağını söylemiştir.⁹⁰ Milliyetin tanımı noktasında da Gökalp'ten ayrılan Baltacıoğlu, milliyetin dil, din, kültürde gelenek birliği olduğunu vurgular. Dil, din, kültür gelenekleri bir olanların aynı millettten olduğunu ifade eder. Milliyetin

⁸⁶ “agm.”, ss. 257-260.

⁸⁷ Ferit Sâlim Sanlı, “İki Tarz-ı Türkçülük: “Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın Fikirlerinin Mukayesesi”, 4. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı, Edit.: Selahattin Karabınar, Sevda Yaşar Coşkun, Semih Bitim, Mehmet Işık, C. I, 2012, s. 96.

⁸⁸ Sanlı, “agm.”, s. 96.

⁸⁹ Şimşek, “agm.”, s. 62.

⁹⁰ Mehmet Faruk Bayraktar, “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *DİA*, TDV Yay., C. V, 1992, s. 37.

esasında bir gelenek birliği olduğunu milletin ise aralarında gelenek birliği olan bireylerden meydana gelen topluluk olduğunu söylemiştir.⁹¹

Mehmed İzzet, milliyet meselesinin tarif edilemez ve karanlıkla kuşatılmış bir tarafının olduğunu söylemesine rağmen onun çabası milliyet mefkûresinin hakikatini, manasını, unsurlarını izah etmektir.⁹² Mehmed İzzet, insanın maddi ve manevi tabiatında var olan millî unsurları, milliyeti oluşturan sebepler açısından inceler. İnsanın maddi tabiatında milleti oluşturan unsurları ırk, yaşanılan toprak ve iktisat olarak ele alır. Manevi tabiatındaki unsurları ise dil, tarih, gelenek ve medeniyet olarak ayırır.⁹³

Mehmed İzzet milliyeti oluşturan unsurlar içinde öncelikle ırkı ele alır ve “Millî olmak vazifesi ve hakkı, millî hayatın belirlemeleri ırkın mahsulü müdür? Milliyet ırkın kendine has nitelikleriyle mi belirlenir?” sorularıyla konuya girer. İrkin ne olduğu ve ayırıcı vasfının özelliklerinin neliği ile ilgili yaptığı araştırmalar neticesinde ne insanların deri rengine ne kafataslarının enli ve uzun oluşuna göre ırkın belirlenebileceği sonucuna varır.⁹⁴ İnsanların bedenleri üzerindeki bu çeşitlilik ırklarının farklı olduğunu değil, bireysel özelliklerinin farklı olduğunu gösterir. Ona göre “Milliyeti ırka indirgemek insan üzerinde muhitten ziyade verasetin (kalıtım) tesiri olduğunu iddia etmek demek olur.”⁹⁵ Ancak ilmî olarak ırkın ayırıcı vasfını tayin edemeyiz. Bunun sebebi ilmin yetersizliği değil konunun mahiyeti itibariyle elverişli olmayışındandır.

Ziya Gökalp millet ile ırk münasebetinde Mehmed İzzet ile benzer görüştedir. O da millet kavramı ile ırkı ayırmıştır. Gökalp, bir toplum ve bir aile içinde farklı ırki özelliklerin görülmesinden hareket ederek içtimai bir zümre olan millet ile ırk arasında zorunlu bir ilişkinin olmadığını ifade etmiştir.⁹⁶

⁹¹ Kemal Aytaç, “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nda ‘Milliyet’ ve ‘Millî Kişilik’ Meselesi”, *Millî Kültür Dergisi*, S. 74, 1990, s. 39.

⁹² İzzet, *age.*, ss. 80-82.

⁹² *age.*, ss. 80-82.

⁹³ ss. 103-104.

⁹⁴ ss. 108-109.

⁹⁵ s. 111.

⁹⁶ Çalen, “agm.”, s. 264.

Kendilerini aynı ırktan kabul eden insanların birlikte yaşama istekleri ise milleti oluşturan unsur açısından yeterli bir sebep değildir. İnsanların fiziki özelliklerinin benzer olması içtimaî yakınlaşmaya katkı sağlayabilir ancak bunun etkisi çok azdır. Aynı şekilde, aynı ırka mensup olduğunu kabul eden insanların siyasi, dini kurumlarda birlik oluşturma zarureti de yoktur. Yani aynı ırka mensubiyet aynı milletten olmayı gerekli kılmamaktadır.⁹⁷

Mehmed İzzet, milleti oluşturan unsurları anlamak için ırkı ele aldıktan sonra ırkı anlamak için de “evvela tabii muhite, saniyen sun’i iktisada dikkat eylemekliğimiz lazım gelir. Eğer milliyet cereyanları, milliyet mefkûresi ırki şe’niyete müstenid (ırki gerçekliğe dayanıyor) ise ırk da nihayetü’l-emr (işin sonunda) ya coğrafya veya iktisat ile anlaşılabilir” diyerek yaşanan coğrafya ve iktisat ile millî hayat arasındaki ilişkiyi inceler.⁹⁸

Mehmed İzzet, “Millet has manasıyla millî vatandan yani millî topraktan ibaret midir? Milliyet mefkûresi coğrafi vakıanın bir mahsulü müdür? Milletlerin kendilerini ayrı hissetmeleri ve ayrı ‘vaz’ etmeleri (ortaya koymaları), insanların ‘millet’ zümrelerini ayırt etmeleri toprakların, iklimlerin başka başka olmalarından mıdır?”⁹⁹ sorularıyla millet ve yaşanan coğrafya arasındaki irtibatı araştırır. Millî hayat ile insanların üzerinde yaşadıkları toprak arasında ne gibi bir ilişki var? Milletlerin yaşadıkları toprağın sınırları nasıl belirlenir ve bu sınırların içtimaî hayat üzerindeki etkisi nedir?¹⁰⁰

Denizler, dağlar, nehirler, çöller tabiat tarafından konulmuş sınırlardır. Milletler ve bu tabii sınırlar arasındaki ilişkiye baktığımızda ise milletlerin bu sınırlar ile ayrılmadığını görürüz. Bu sınırların ayırdığı toprak parçasında farklı milletten insanlar bir arada yaşayabilmektedir; İrlanda adası gibi. İrlanda’nın bir kısmında da İngilizler yaşamaktadır.¹⁰¹ Macar milliyeti de Macar ovasını dolduramamıştır. Tam

---

⁹⁷ ss. 112-113.

⁹⁸ s. 114.

⁹⁹ s. 115.

¹⁰⁰ s. 117.

¹⁰¹ s. 118.

tersine bir millet coğrafi sınırlarını da aşabilir. Örneğin Yunan milleti yaşanan toprak açısından Yunan sınırlarını aşmıştır.¹⁰²

Devletlerin belli sınırları vardır bazen yapay bazen tabiidir ancak milletleri bu sınırlarla ayıramayız. Milletler bu sınırlara bağlı meydana gelen topluluklar değil, aksine sınırlar millî hayatın bir ürünüdür. Mehmed İzzet bir milletin belirli bir coğrafi kadro dâhilinde hapsolunamayacağını söyleyerek şöyle devam eder “Bir millet ne meydana gelmek ne de vahdet halinde inkişaf eylemek için tabiatın hudutlarına, arızalarına tabi değildir; belki hudutlar milletlere tabidir.”¹⁰³

Coğrafi sınırların milleti oluşturmada yeterli bir sebep olmadığı sonucuna ulaşan Mehmed İzzet, milliyet ile iktisat arasındaki ilişkiyi ele alır. Milliyet ile iktisat arasındaki ilişki eskiden beri tartışılan bir konudur. Acaba bir millet kendi başına var olmak ve siyasi bir etkinliğe sahip olmak için iktisadi menfaatlere mi sahip olmalıdır? Mehmed İzzet “ Millî istikbali istediğimiz için midir ki millî iktisada ehemmiyet veririz yoksa bazı iktisadi, nef’i (faydacı) temayüller midir ki peşlerinde millî hayatları sürüklerler?”¹⁰⁴ sorularıyla meseleyi ele alır.

İçtimai hayatın tekâmülünü iktisadi sebeplere indirgemek bir yanılgıdır. İnsanların içinde yaşadıkları içtimai şartlar ve mefkûreleri, inandıkları dinî ve ahlaki değerlerle oluşmaktadır. İnsanların dinî, ahlaki, hukuki telakkileri aynı zamanda iktisadi hayatlarına da yön vermektedir. Yani millî hayatı belirleyen unsur iktisadi sebepler olmadığı gibi milliyet mefkûresi de iktisadi faaliyetlerin bir ürünü değildir.¹⁰⁵

Buraya kadar milliyeti oluşturan unsurları ırk, coğrafi şartlar ve iktisat bağlamında ele aldık. Bu unsurlar milliyetin oluşumuna etkisi olan maddi sebeplerdir. Bir milletin var olması tek bu sebebe bağlanamaz. Mehmed İzzet bundan sonraki aşamada ise milleti oluşturan ve millî mefkûreye yön veren sebepleri, millî

---

¹⁰² s. 122.

¹⁰³ s. 122.

¹⁰⁴ s. 139.

¹⁰⁵ ss. 146-147.

hayatın manevi unsurları olan dil, seciye, tarih, kültür ve medeniyet bağlamında araştırır.¹⁰⁶

Mehmed İzzet manevi unsurlar içinde öncelikle dil bahsini ele alır. “Milletin var olmasında dilin rolü nedir? Dil birliğinin olması bir tek millet olmaya yeterli sebep midir?”¹⁰⁷ soruları konunun çıkış noktasını oluşturuyor. Mehmed İzzet’in konu üzerindeki genel kanaatinin aksine Ziya Gökalp milleti tek bir dil ile konuşan insanlar topluluğu olarak ele almıştır. İzzet bu görüşe karşı, Fransa’yı örnek verir: “Fransa bir tek millet olmak iddiasında, fakat bir tek lisana malik değildir.”¹⁰⁸ Milliyet ile dil arasındaki ilişkide temel farklılık bu iki görüş üzerindedir.

Genel kanaate göre dil bir milletin simgesi kabul edilir. Mehmed İzzet’e göre de “Dil, millî ruhun aynasıdır.”¹⁰⁹ Dile verilen bu önem onun millî tarihin hafızası ve aktarıcısı olmasından ileri gelir. Mehmed İzzet dilin önemine vurgu yapar ancak dilin milliyet üzerindeki önemine dair sınırı da koyar. Dil bir milletin hafızasıdır ancak bütün hafızası dile bağlanamaz. Zira “Türkler için bir cami, bir çeşme, bir bedestenin hulasa eylediği kıymetleri lisan ile anlatmaya çalışsak tamamen muvaffak olabilir miyiz? Saniyen lisanın bize nakil eylediği hatıraların hepsi millî değildir.”¹¹⁰ sözleriyle Mehmed İzzet bu konudaki görüşlere açıklık getirir.

Bir milliyetin var olmasını dil ile açıklamak bizi dilin sınırlarını belirlemeye götürür. Vakıada bir milletin dilinin sınırlarını belirlemeye ise bir ölçüt yoktur. Örneğin İtalyanca nereden başlar nerede biter? Kimlerin millî dili Sırpça kimlerin Bulgarcadır? Bu sınırları belirleyen ilmî açıklamalar değil siyasi kuvvetlerdir. Vakıada dilin sınırlarının belirlenememesi bizi dilin bir millet için mefkûre addedilmesine götürür. Mehmed İzzet burada “En ileri olan Avrupa milletlerinde bile bu manada ve bu kudrette bir millî lisan teşekkül etmemiştir.”¹¹¹ diyerek millî dilin ancak bir mefkûre olabileceğine vurgu yapmaktadır. Milletler millî bir dilinin var olabilmelerini hedeflemektedirler. Dillerine yabancı kelimeleri almak istemez ve dilin

¹⁰⁶ s. 148.

¹⁰⁷ ss. 151-164.

¹⁰⁸ s. 151.

¹⁰⁹ s. 156.

¹¹⁰ s. 157.

¹¹¹ s. 161.

millî olmak vasfına önem verirler. Milletın var olmasını belirleyen ölçüt dile indirgenemez ancak millî mefkûre için dilin önemi haizdir.

Milliyetin var olması millî bir dile sahip olmak ile açıklanamayacağı gibi milliyetin değişmesi de dilin değişmesi ile mümkün olamaz. Dilin değişmesi, insanların fikirlerinin ve hislerinin değişmesini dolayısıyla milliyetinin değişmesini gerekli kılmaz. O halde dil milliyet için bir alet hükmündedir. “Millî hayat kendine lazım olan aleti, maddi sahada da manevi sahada da yaratır, fakat o aletin esiri olmamalıdır.”¹¹² diyerek Mehmed İzzet dili millî hayatın ölçütü olmaktan çıkarır. O halde bir millet, dil farklılığı olan insanları bir arada barındırabilir. Dil farklılığı milliyet farklılığını gerekli kılmaz.

Dili millî mefkûre için bir alet olarak ele alan Mehmed İzzet, dilin etkinliğini, muhtevasını anlamak için milliyetin unsurları olan millî seciye, tarih ve medeniyetin incelenmesini gerekli görür.¹¹³ Bu minvalde Mehmed İzzet, “Millî seciye var mıdır? Ve bu seciye milletin hayatında müstemirren (kesintisiz olarak) kendini izhar eder (gösterir) mi? Bir milletin bedi’î, hukuki, felsefi hayatı esaslı seciyesinin inkişafından ibarettir denebilir mi?”¹¹⁴ sorularıyla milliyet ve millî seciye ilişkisini inceler. Mehmed İzzet’in meseleleri ele alış tarzlarında gördüğümüz vakıa ve mefkûre, zaruret ve hürriyet ayırımını millî seciyeyi incelerken de görüyoruz.

Fert kendi seciyesine uygun hareket ettiğinde ancak hürdür. Aynı şekilde bir millet kendi seciyesini gerçekleştirdiği nispette hürdür. Burada ferdin vazifesi millî seciyeyi ifa etmektir. O halde millî seciye cemiyet için bir vakıa olmakta iken fert için bir mefkûredir. Mehmed İzzet için millî seciye, milletlerde var olan değil olması gereken ahlaki faziletlerdir.¹¹⁵

Milletlerin sahip olduklarını söyledikleri millî seciyeler; örneğin bir Türk için misafirperver olması, İspanyol için mağrur ve kibirli olması, Alman için ağır ve kaba olması, Fransız için cemiyet hayatından hoşlanması ve kolaylıkla dost olması, İtalyan için ise ihtiyatlı ve ileri görüşlü olması, bize millî varlığın hakikatini değil belki elde

---

¹¹² s. 162.

¹¹³ s. 164.

¹¹⁴ s. 166.

¹¹⁵ s. 165.

etmeyi arzuladıkları hayallerini gösterirler. Zira milletler millî seciyelerini üstün ahlaki faziletler ile ifade eder. Kendilerine kötü bir karakter isnat etmezler. Bu nedenle bir milleti anlamak için milletlerin kendileri için uygun gördükleri seciyeye bakmak yeterli değildir.¹¹⁶ Bir diğer kanaat; millî seciyenin bir milletin din, felsefe, güzel sanatlar alanında ortaya çıkarılan eserlerin başlıca amili olarak görülmesidir.¹¹⁷ O halde bir milletin millî seciyesini nasıl tayin etmeliyiz?

Mehmed İzzet, bir milletin millî seciyesini tayin etmenin, ortalama insan tipini tayin etmek ile mümkün olabileceğini söylüyor. Vakıada görülen ise bunun mümkün olmadığıdır. Rusya’da Rus aydını ile Rus köylüsü arasındaki farka dikkat çeken Mehmed İzzet, İtalya için de kuzey ve güneydeki halkı arasında millî seciye farkı olduğunu söyler. Buradan anlaşılıyor ki insanların millî birlik içinde yaşamaları seciye birliğini gerekli kılmıyor. Mehmed İzzet, millet için millî seciye birliği aramanın beyhude bir çaba olduğu sonucuna varıyor.¹¹⁸

Hülasa Mehmed İzzet için millî seciye millî tarihin muharriki olsaydı, millî seciye birliğinin olması, değişmemesi ve devamlı olması gerekirdi. Millî seciye birliğinden söz edemeyeceğimiz gibi millî seciyenin devamlılığında da söz edemeyiz. O halde bir milletin tarihini, mefkûresini belirlemek için millî seciyeyi kaynak göstermek doğru değildir.¹¹⁹

Mehmed İzzet milliyetin açıklanmasında millî seciye ile irtibatlı olan millî ananeyi incelemeye geçer. Öncelikle “Her millet ancak kendi ruhuna has olan ananelerle yaşayabilir. Yabancı milletlerden alınan kaideler istikbal vücuda getiremezler.” görüşünü tetkik eder. “Neden yabancı milletlerden alınan kaideler birer anane kuvvet ve feyzini izhar edemiyor?” sorusunu sorar. Ona göre bunun cevabı, yabancı milletlerden alınan kaidelerin millî ruhun gelişimine engel olmasıdır. Bir milletin kendi içinden neşet etmeyen kaideler millî seciye ile uyum sağlayamayacaktır.¹²⁰ Anane hakkında ileri sürülen görüşler bununla sınırlı değildir. Asıl mesele millî hayatın ananelerden ibaret görülmesidir. Millî olarak yaşamanın

---

¹¹⁶ s. 168.

¹¹⁷ s. 171.

¹¹⁸ ss. 174-175.

¹¹⁹ ss. 177-178.

¹²⁰ s. 179.

ölçütü ananelere uygun yaşamaya, milletini sevmeyi milli ananelerini sevmeye bağlıyor. Hâlbuki vakıa bize gösteriyor ki birçok millet ananelerine uygun olmayan kişileri, kendi hayatlarına almışlar ve onlardan istifade etmişlerdir.¹²¹

Milletler, millî anane olarak tanımladığımız eylemleri, çoğunlukla kendi hayatlarına uygun gördükleri için almışlardır. Tarihin bir mahsulü olan bu ananelere sıkı sıkıya bağlı kalmanın bir anlamı yoktur. Zira milletlerin gelişip değişmesiyle millî ananeler de değişir. Millî hayat kuvvet kazandıkça anane kuvvetinin azalacağını Durkheim (1858/1917)'a dayanarak söyleyen Mehmed İzzet devamında şunları söyler: “Bir milletin hayatının kuvvetlenmesi, millî şuurun canlı olarak parlaması, millet efrâdı, eczâsı arasında münasebâtın sıklığına, temasların çokluğuna mütevakkıftır (bağlıdır). Bu ise fertlerin kolaylıkla dar muhitleri haricine çıkabilmelerine bağlıdır ki böyle bir halde ananelerin payidar olması pek güçtür.”¹²²

Milli ananenin değişebilirliği üzerine vurgu yapan Mehmed İzzet'e göre milliyet, anane üzerine inşa edilemez. Mehmed İzzet burada “Bir örfün, bir ananenin bir tek millete has ve münhasır olabileceğini zannetmek, yanlış anlaşılabilir bir millî gayretle ilmin sedâsına karşı kulakları tıkamak demektir.” diyerek milli hayatın anane ve hissiyata değil tenkitçi ilim ve akla yakın olduğunu iddia etmektedir.¹²³

Milliyeti oluşturan manevi unsurlar içinde son olarak medeniyet ve milliyet ilişkisini inceleyen Mehmed İzzet, “Medeniyet ile milliyetin münasebeti nedir? Bina ve binaların haricî nizamı demek olan sokaklar ve yollar ve kıyafet... Acaba millî hususiyet bu noktalarda mı meydana çıkar?” sorularıyla¹²⁴ konuya giriş yapar. Mehmed İzzet medeniyeti genel manada insanı hayvandan ayıran yaşayış ve geçim biçimleri olarak tarif eder. İnsanlar için yaşadıkları yerin nizamı, evin çevresiyle manzarasının uyumu önem arz eder. İnsanlar için amaç sadece barınmak değil estetik bir uyumun da olmasıdır. Aynı şekilde insanlar için kıyafet, hava şartlarına göre giyinmenin ötesinde estetik ve ahlaki bir anlam taşır. İnsanı hayvandan ayıran bu ihtiyaçlar ve onların uygulanması medeniyetin gereklerini oluşturur.

---

¹²¹ s. 180.

¹²² s. 182.

¹²³ ss. 183-184.

¹²⁴ s. 188.

Milliyeti medeniyete dayandırarak açıklamak, insanların milliyetlerini yaşadıkları evlere, sokaklara ve giydikleri kıyafetlere bakarak tespit etmek demektir. Bu anlayış bir noktaya kadar doğrudur. Belli yörelerdeki insanların milliyetlerini bu şekilde tespit edebiliriz ancak birçok insan için artık bu mümkün değildir. Zira insanlar milliyetlerini yansıtan binalarda oturmayabiliyor yahut kıyafetleri onların hangi milliyetten olduklarını anlamamıza yardımcı olmuyor.¹²⁵

Mehmed İzzet, *şehir hayatını* milliyet ile ilişkilendiren görüşü tetkike geçer. Bu manada medeni yerleşik olan, göçebe olmayan anlamında iken, medeniyet ise yerleşik hayat, şehir hayatı anlamlarına gelir. “Büyük şehir hayatı manasına medeniyet millî olduğu kadar kozmopolit, beynelmilel gözüküyor.” ve devamında “Milliyet için beynelmileliyet şarttır.” sözleriyle de ifade ettiği gibi Mehmed İzzet, bir milletin ancak diğer milletlerle bir arada olduğu ortamlarda millî duygunun gelişebileceğini vurgular.¹²⁶

Büyük şehirlerin millî duygunun gelişimine bir vasıta olduğunu söyleyen Mehmed İzzet “Millî olarak büyük şehir hayatında ne buluyoruz?”¹²⁷ sorusuyla devam eder. Bu soruyu hars ve medeniyet ayrımı ile açıklar. Hars bir millete ait olan, kendi içinde ürettiği şeydir. Medeniyet ise milletler arasında paylaşarak elde edilen hayattır. İşte büyük şehirlerde millî duygu hars ile gelişir. Zira hars insanlara ortak bir amaç verir, onları bir gaye ve mefkûre etrafında birleştirir. Yukarıda bahsettiğimiz yaşanılan yer, kullanılan kıyafetler vs. gibi araçların milliyeti tespit için yeterli olmadığı gibi daha genel olarak iktisadi faaliyetlerde de millîlik yoktur. O halde vasıtalar; yemek, barınmak vs. milletlerarası ortak olmakta iken güzellik, hakikat gibi mefkûreler millete özgüdür. Mehmed İzzet burada hars ve medeniyet ayrımından bir vahdete ulaşır. Beşeri hayatta ırk, toprak, seciye, dil farkı olabilir. Ananeler, tarihler birbirinden farklı olabilir ancak bir milletin harsının diğer bir milletin harsına düşmanlığı olmamıştır. O halde milletlerin harsının millîliği yahut medeniyetlerinin ortaklığı üzerinde ısrarla durmanın bir önemi yoktur. Bunu ancak siyasetle ilgilenenler yapabilir. Mehmed İzzet hakikati araştıran kişilerin ise bu

---

¹²⁵ s. 190.

¹²⁶ ss. 190-191.

¹²⁷ s. 191.

ihtilaftan uzak olduğunu şu cümleleri ile ifade eder: “Hakikati araştıran mütefekkirler, diğer cihetten bazı siyasi endişelere ne kadar yakın olsalar da, yine milliyetin esasını tezattan ziyade ayniyette, ihtilaftan ziyade vahdet noktalarında göreceklerdir. Milletlerin ihtilafında rahmet arayanlar, rahmetin esasında vahdet duygusu olduğunu düşünmelidirler.”¹²⁸

Mehmed İzzet’in araştırmaları neticesinde görülüyor ki milliyeti harsa irca etmek yanlış bir telakkidir. Milletlerarası ortak kullanılan vasıtaların milletlerin farklı hars gayelerine hizmet edebileceği anlayışı da bir yanılgıdır. Zira kullanılan vasıtaların ortak oluşu gayelerin de ortak olmasını gerekli kılar. Milletler gayelerine uygun olan vasıtaları kullanırlar. Gayelerine uygun olmayanlar ise terkedilir. O halde milliyeti tespit için o milletin harsına bakmak bir yanılgı olacaktır. Zira yukarıda medeniyet olarak tanımladığımız insanın yaşayış ve geçim biçimleri, kullandığı vasıtalar, insanlar arasında ortak olduğu takdirde hars mefkûreleri de ortak olacaktır.¹²⁹

Mehmed İzzet buraya kadar milliyeti oluşturabilecek unsurları analiz etmiştir. İzzet, ırk, coğrafi şartlar, iktisat, lisan, millî seciye, millî anane, kültür ve medeniyet unsurları tek başına bir milliyeti oluşturamayacağı gibi bu unsurların birlikteliğinden de bir milletin meydana gelebileceği sonucuna ulaşmıştır. Zira herhangi bir bütün cüzlerinin toplamından ibaret sayılamaz. O halde milliyeti meydana getiren unsur nedir diye tekrar sordüğümüzde Mehmed İzzet, milliyetin bir vâkıa değil mefkûre, mu’tâ (veri) değil menşe (kaynak) olduğunu ve öncelikle millî mefkûreye beşeri bir kıymet vermenin gerekli olduğunu söyler. Psikoloji ilmine göre der ki: “Ferdî bir his daha umûmî bir hisle irtibât peydâ ederek kuvvetlenir. Mesela aşk kendinden daha geniş hislere bağlanarak, tabiat hissiyle veya dinî hislerle birleşerek yükselir.”¹³⁰ İnsan da millî mefkûreye verdiği kıymet ile milletine olan muhabbeti kuvvetlenir.

İzzet bu noktada Gökâlp’i eleştirmiştir. O, Gökâlp’in milliyeti bir menfaat için vasıta olarak ele aldığını iddia etmiştir. Siyasette yer alan kişilerin, milliyet hissini, fırsat bulunca düşmana karşı kullanılan bir gülle gibi görülmesi fikrine

¹²⁸ ss. 194-195.

¹²⁹ ss. 194-195.

¹³⁰ s. 197.

tamamen yabancı olduğunu belirtmiştir. İzzet kendisinin milliyetin manasını ve önemini siyasi menfaatlara göre değil, beşeri kıymetlere göre tayin etme gayretinde olduğunu ifade etmiştir.¹³¹ İzzet bu sözlerini muhtemelen siyasetin içinde bilfiil bulunmadığından söylemektedir. İzzet'in ve Gökalp'in gayesi devletin birlik içinde varlığını sürdürmesi iken, yöntemleri birbirinden farklı görünmektedir.

Mehmed İzzet milliyet mefkûresini, vatan topraklarında yapılan her işi aşkla, vazifeye sadakat hissiyle yapmakta, gerçekleştirilecek gayede ve içten gelen millet sevgisinde görür.¹³² Millî mefkûreye verilen kıymet kalptedir, kalbe doğar. Kalp ise imanın yeridir. O halde iman ile millî mefkûre yani milliyet arasında bir bağ vardır. Mehmed İzzet bu noktadan sonra din ve milliyet arasında bir ilişki kurar ve bunu “Milliyet hissi dinî bir bağdır, bir îmandır.”¹³³ sözleriyle ifade eder.

İnanan insanın amelleri ile Allah'a karşı sorumluluğu olduğu gibi, *milliyete* karşı da görev ve sorumluluklarımız vardır. Yukarıda açıkladığımız maddi, iktisadi ve manevi unsurlar ancak bir gaye için olmalıdır. Bu gaye yaşadığımız topraklarda millet olarak var olmak, milletleşmek olmalıdır. Bu ise ancak inanç ve irade ile mümkündür. Bu inanç ve irade her bir insan için ne kadar kuvvetli olursa milliyet mefkûresini gerçekleştirmek o kadar mümkün olur.¹³⁴ Dini ve milliyeti siyasi ideolojik bir kavram olarak ele almak, milli mefkûrenin gerçekleşmesini engellemektedir.

Mehmed İzzet, millî mefkûre karşısında insanın sorumluluk ve görev bilincinde olması gerektiğini vurgular. İzzet, millî hayat mefkûresini, maddede değil, bu mefkûreyi gerçekleştirmeyi amaçlayan insanın irade ve şuurunda görmektedir.¹³⁵ İzzet bu irade ve şuru insan üzerinden açıklayacaktır. Bunu ise ikinci bölümde ele almaya çalışacağız.

Mehmed İzzet'in düşünce sisteminde insan ve milliyet arasında bir ilişki vardır diyebiliriz. Zira onun fikirlerinin merkezini *insan* oluşturmakla birlikte, o milliyetin varlığını insanın varlığına bağlamıştır. Bir milliyetin var olma unsurlarının

¹³¹ Bolay, “agm.”, ss. 593-594.

¹³² İzzet, *Yeni İctimaiyat Dersleri*, s. 536.

¹³³ s.199.

¹³⁴ Değirmencioglu, *age.*, s. 123.

¹³⁵ ay.

neler olabileceğini sorgulamış ve özünde milliyetin bir mefkûre olduğunu ortaya koymuştur.

İzzet'in yaşadığı dönem itibariyle milliyet fikri etrafında toplanma ideali, devletin kurtuluşu için en makul çözüm yolu idi. İzzet de bunun farkında olarak milliyet mefkûresi kavramına ağırlık vermiştir. Onun için milliyet mefkûresi bir insanlık idealini yansıtır. İzzet, bu mefkûre karşısında insana sorumluluk yüklemiştir. O, bu sorumluluğu Kant'ın vazife anlayışı ile temellendirmiştir. Bu açıdan insanın vazifesi, milliyet mefkûresini gerçekleştirme gayreti olmaktadır. Bu gayret güçlü bir irade ile mümkündür.

1.3.3. Şuur

Mehmed İzzet ile benzer şekilde, milliyet mefkûresinin varlığını şuurlu olmaya dayandıran Ziya Gökalp, bir zümrenin fertlerin ortak vicdanında şuurlu bir şekilde idrak olunmadıkça, içtimai bir zümre halini alamayacağını ifade etmiştir. Gökalp, varlığı şuurun aydınlatacağını söylemiştir.¹³⁶ İzzet de, şuura ve onun mahiyetine odaklandığı *İlm-i Ruh*'ta insanı anlamaya çalışmıştır.

Mehmed İzzet, ilm-i ruhun, ruhun inceleme ve araştırılması ile meşgul olan ilim diye tarif edildiğinden bahseder. Ruh, herkesin bildiği ve kendinde hissettiği özelliktir. Onun sayesinde düşünmek, hissetmek, hareket etmek, kendini ve eşyayı tanımak mümkündür. Bütün bu eylemler ilm-i ruhun konusunu oluşturan olaylar olarak kabul edilmiştir. İzzet, ruhun bu şekilde tarifinin sorunlu olduğunu düşünmüştür. Zira ruhun her ne kadar insana tamamen yabancı olmasa da karanlık ve anlaşılmaz yönü de vardır. İzzet, ruhu anlama noktasında hayvanların eylemlerinden hareket etmiştir. Hayvanların hareketleri gözlemlendiği takdirde onların tesadüfi eylemlerde bulunmadıklarının anlaşılacağını söyler. Hayvanlar da eylemlerini birtakım gayeler ile gerçekleştirmektedirler. Yapılması mümkün olan eylemler içinde birine yönelerek seçim yapmaları onların tercih ettikleri bir yolun varlığını göstermektedir. Bu şekilde hareket eden mevcudata *şuur sahibi* denilmektedir. Mevcudatın hissettikleri olayların hepsine *şuurun halleri* denilmektedir. İzzet şuurun

¹³⁶ Mehmet Kaplan, "Ziya Gökalp ve Mefkûrecilik", *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, C. II, S. 7, 1977, s. 335.

hallerinin, ilm-i ruhun konusunu oluşturduğunu söylemiştir.¹³⁷ Mehmed İzzet şuurun ne olduğunu şöyle açıklar:

“Şu’ür, bir tahavvül, bir sayrûret-i daimidir. Kendi kendimizi, nefsimizi tahlil edersek bizde dâimî surette değişen (suver-i mahsusâ, efkâr, ezvâk, âlâm, teheyycât, ef’âl gibi) hâllerin bir te’âkub müselsilesini görürüz. Bazı evsâf-ı hususiye itibariyle de hâdisât-ı ruhiyeyi ta’yin edebiliriz: her hâdis-e ruhiye “ene” fikrini muhtevidir.”¹³⁸

İzzet, insanın kendi kendisini tahlil ederse kendinde daimi surette değişen hallerin varlığını göreceğini söyler. İnsanda bu değişen haller hayal, fikirler, zevkler, üzüntü, heyecanlar, eylemlerdir. İnsanda var olan bu ruhi hadiselerin iki özelliğinden biri, her birisinin ene fikrini içermesi diğeri ise değişken olmasıdır. Bundan başka ruhi hadisenin bağlı bulunduğu birtakım şartlar vardır. Sinir sistemi bunlardan biridir.¹³⁹

Hayat sahibi varlığa özel bir esas *kabiliyet-i teharruştır*. Yani dışarıdan gelen her etkiye karşılık tepki meydana getirmektir. Bu bitkilerde ve hayvanlarda mekanik bir surettedir. Bitki ve hayvanlarda bir bilgi ile yapılan eylem görülmemektedir. Bununla birlikte kendiliğinden ve tesadüfi surette hareket ettikleri de söylenemez. Hareket ve eylemlerinde belirli bir hedefe yönelim bulunmaktadır. İnsanın, nefsinde gözlemleyebileceği bu hale şuur denir. Hayvanları gözleme ile sabit olmaktadır ki insanda var olan kabiliyet-i teharruş, bir sinir sistemine sahip olan hayvanlarda *uygun hareket etmeye* dönüşüyor. Yani şuur, insanda farklı hayvanda farklı tezahür ediyor.¹⁴⁰

Mehmed İzzet, şuurun insan vücudunda nasıl bir görevinin olduğunu sorgulamış ve şuurun genel görevleri, vazifeleri şeklinde adlandırdığı birtakım başlıklara yer vermiştir. Bunlar; hafıza, tedai (çağrışım) ve dikkattir. Şimdi sırayla bu başlıkları şuurun neliğini anlama noktasında incelemeye çalışacağız.

1.3.3.1. Hafıza

Mehmed İzzet, şuurun vazifelerinden ilkinin hafıza olduğunu açıklar. İzzet burada, hatırlamayı şuurun vazifelerinden biri olarak ele almıştır. Şuur, insanın

¹³⁷ İzzet, “İlm-i Ruh”, s. 219.

¹³⁸ Görkaş, “Mehmet İzzet’in Bilinmeyen Bir Eseri: Medrese-i Aliyye Felsefe Dersleri Birinci Kitap İlm-i Ruh”, s. 220.

¹³⁹ ay.

¹⁴⁰ ay.

maruz kaldığı bütün suretleri muhafaza edebilmektedir. Hepsinin şuurda devam etmeye ve kalıcılığa yetenekleri vardır. Bir hayal ve özel bir şekil unutmuş olsa bile tamamen kaybolduğu düşünülmemelidir. O hayal, şuurun eşliğinde kalıcı halde durmaktadır. Gerektiğinde tekrar aydınlığa çıkacaktır. Hiçbir hayalin ruhtan tamamen uzaklaşıp kaybolduğu farz edilmemelidir. İnsanın tamamıyla unuttuğunu zannettiği birçok özel şekil, mazinin suretleri arasında hatırlanmaktadır.¹⁴¹

İzzet sorgulamasına, şuurun, suretlerin tesirini de koruyabilmekte midir diye devam eder. İnsan yaşadığı olayların tesirini, etkisini de şuurunda tutmakta mıdır? İzzet bunun mümkün olduğunu söylemiştir. Örnek olarak bir biberin acılığının hatırlanmasını verir. Biberin acılığını akla getirmek, insanın o anki yaşadığı duyguyu da hatırlamasını sağlamaktadır. Aynı şekilde bir üzüntüyü hatırlama, onun tekrar ve yeniden yaşanması demektir. Hassas insanın bir düşmanı hatırlaması, vücuduna öfke duygusunu hissettirir. Korkan bir insanın da bir tehlikeyi anımsaması, onun titremesine sebep olmaktadır. O halde yaşanan olay ile birlikte o olayın tesiri de hafızaya dâhildir.¹⁴²

Tatma ve tat alma ile koku almanın hatırlanmasına gelince, duyma ve görmeden daha kapalı ve karışıktır. Hareketin suretlerine gelince, hareketin hayalleri ile hareket birbirinde ayrı telakki edilmelidir. Hareketin hayalleri doğallıkla hafızada korunur ancak hareketin yeniden canlandırması o kadar gerçek ve görünürdür ki alışkanlık ile karıştırılmaktadır. Bu kadar çeşit suretleri hatırlama varken insanların da hafızalarında hangi suretleri korudukları kişiden kişiye değişmektedir. Gördüğünü hafızasında koruyanlar, duyduğunu duyduğu mana ve lafız itibarıyla aklında tutanlar, hissettiği duyguyu kolaylıkla hatırlayanlar ve hareket hafızasına sahip olanlar. Bu sonuncu grupta yer alanlara, beden eğitimiyle meşgul olan insanlar örnek verilebilir.¹⁴³

Ruhi hadiselerin hatırlanması genellikle onun başlangıç durumuna bağlıdır. Yaşanılan hadisenin başlangıç durumu ile ilgili özelliklere İzzet, *hafızanın şartları/kanunları* demektir. İzzet, hafızanın kanunlarını altıya ayırır. İlki başlangıç durumunun şiddeti: Şuur dâhilinde başlangıç durumu ne kadar şiddetli olursa o kadar

¹⁴¹ s. 225.

¹⁴² *age.*, s.225.

¹⁴³ ss. 225-226.

iyi ve uzun müddet hatırlanır. İkincisi başlangıç durumunun açık, belirgin olması: Başlangıç durumu şiddetli olsa da açık olmadığı takdirde korunması kolay olmayacaktır. Üçüncüsü devamlılık: Bir ruhi hadise ne kadar uzun müddet devam ederse hafızada korunması o kadar iyi ve uzun soluklu olmaktadır. Dördüncüsü tekrar etmesi: Ruhi hadise ne kadar çok tekrar ederse o kadar iyi ve uzun müddet hafızada korunmaktadır. Örneğin bir dersi öğrenmek için çok defa tekrar gereklidir. Beşincisi dikkat: Bir hatıranın korunması, ruhi hadisenin başlangıcında bizde oluşan dikkat ile doğru orantılıdır. Örneğin önem verdiğimiz bir meseleyi kolaylıkla hatırlarız. Altıncısı çağrışım: Bir ruhi hadise şahsi meyillerimize ne kadar yakın ise hafızada o kadar iyi korunmaktadır. Çağrışım, yaşanan hadise ile insanın önceden yaşadığı özel bir olay yahut sahip olduğu bir özelliğe yakın olmasıdır.¹⁴⁴ İzzet burada, insanın yaşadığı bir olayı hafızasında iyi ve kolay korunmasını sağlayan şartları açıklamaya çalışmıştır.

İzzet'in hafızada korunan olayların hatırlanması ile ilgili ele aldığı kanunlar vardır. Bunlara *hatırlama kanunları* demiştir. Bu kısmı kendi içinde yediye ayırmıştır. İlki tekrar: ruhi hadise ne kadar çok tekrar ederse o kadar iyi hatırlanır. İnsan bazen yalnız bir defa olmuş olan fakat dikkat edilmiş bir olayı hatırlayabilmektedir. Genellikle olayın tekrar etmesi hatırlama için şarttır. İkincisi; tekrar, hatırlamayı kolaylaştırır ve alışkanlık haline getirir. Birçok tiryakiliğin sebebi budur. Üçüncüsü; tekrar, alışkanlığı hatırlama için gereken çabayı kısaltır. Dördüncüsü; tekrarın çokluğu, hatırlamanın müddetini kısaltır. Bundan maksat bir olay ne kadar çok tekrar ederse bir sonraki defa o olayın hatırlanması bir öncekine göre kısa olur yani hızlı hatırlanır. Beşincisi; tekrar eden alışkanlığı hatırlama; burada şuur yavaş yavaş süreç içinden çıkmaktadır. Zira şuur için birbirine zıt olan iki hadisenin olması şarttır. Bu hadiselerden birine yönelim şuur ile olmaktadır. Bir hadiseye yönelim bilinçli değil alışkanlık üzere ise orada şuur devre dışında kalmış demektir. Altı; tekrar, üzüntü suretinin şiddetini hafifletir. İzzet burada, insanın üzüldüğü bir olayı tekrar tekrar hatırlamasının, o şiddeti azaltacağını söylemektedir.

---

¹⁴⁴ s. 227.

Yedi; bedeni hareket ve zihni faaliyet alışkanlık ile artar ve güçlenir. Örneğin terbiye ve ilim tahsili yavaş yavaş oluşan bir alışkanlıklar toplamıdır.¹⁴⁵

İzzet, hatırlamanın kanunlarını, şuurun yükselmesi için gerekli bulunduğu şartlardan ibaret görmektedir. İnsan belirli bir iş için daima aynı gayreti yapmaya, aynı vakti sarf etmeye, aynı fiili yapmaya, aynı zorlukları yaşamaya mecbur olsa idi hiçbir zaman terakki etmez aynı daire içinde dönerdi. İnsan için önemli olan ruhi hadiseler, o anda ve hızlıca hatırlanmasaydı şuur, gereksiz birtakım özel suretler ile fikirler ile dolu olacak ve kazanılan, elde edilen şey çok sınırlı kalmış olacaktı. İnsan, hayatı için faaliyetini arttırmak, genişletmek istiyorsa bir derece alışkanlık ve onun verdiği kolaylığı kazanması elzemdir.¹⁴⁶

Mehmed İzzet bu aşamadan sonra *marifet/hatırayı tanımaktan* bahseder. Şuurun esas özelliği marifettir. Özel bir sureti yani hatırayı tanımak ve belli bir vakte irca etmek şuurun bir niteliğidir. Bazı hafıza hastalıkları vardır ki insan yaşanan olayı hatırlamak ile birlikte o olayın yaşandığı zamanı hatırlamamaktadır. O halde hatırlamanın tam olması için ilk şart, yaşanılmış ruhi hadiseyi hatırlamaktır. İkincisi ise, ruhi hadise ile onun gerçekleştiği vakit arasında irtibat kurmaktır.¹⁴⁷

1.3.3.2. Tedai (Çağrışım)

Bütün ruhi hadiselerin birbiri ile bağlantılı bulunması şuurun vazifelerinden biridir. Mehmed İzzet, olaylar arasında bağ kurarak birinin hatırlanmasının ardından ona bağlı bulunan diğer olayların da hatırlanması durumuna tedai demektedir. İzzet devamında *tedai kanunlarından* bahsetmiştir. Bir fikir yahut duygunun diğer bir duyguyu hatırlatması için aralarında bir ilişkinin olması lazımdır. Bu ilişki iki şekilde gerçekleşmektedir. *Akli ve vacip* olan ilişki, *arazi ve ihtiyari* olan ilişkidir. Bir fikir diğerine makul bir şekilde bağlı ise aralarındaki ilişki akli ve vaciptir. Fikirler, durumlar arasında tesadüfi bir ilişki var ise bu arazi ve ihtiyari bir bağdır.¹⁴⁸

Tedai, hafızanın esas olması itibarıyla manevi hayatın da esasıdır. Zira ruhi hayatın varlığı hafızanın varlığına bağlıdır. Tedai, zihni faaliyetin ilk şartıdır. İnsanın daha öncesinde kayıtsız kaldığı olaylar ile tedai sayesinde ilişki kurmaktadır. İnsan

¹⁴⁵ *age.*, s. 227

¹⁴⁶ ay.

¹⁴⁷ *age.*, s. 228.

¹⁴⁸ *age.*, s. 228.

yaşadığı olayları, temas ettiği kişileri ve eşyayı daima hatırlar. İzzet burada, meşhur bir filozofun gençliğinde şaşı gözlü bir zata muhabbet duymasını örnek olarak verir. Bu kişinin evvelce, şaşı insanlara karşı müşahedesi iyi olduğundan sonraki yaşamında böyle insanlarla karşılaşması, önceki muhabbetini hatırlattığından güzel bir hissiyat verir.¹⁴⁹

1.3.3.3. Dikkat

İnsanın eşyaya dair bilgisinin tamamı, duyuların, hislerin bir verisidir. Duyunun verileri hafızada korunmakla birlikte tedaiye tabidir. İzzet, şuurun durumlar arasında bazısını bazısından ayırarak önemli telakki etmesi ameline *dikkat* demektedir. Dikkati iki aşamaya ayırır: İlki, ruhun doğal akışı duraklamış, zihin bir nokta üzerinde toplanmıştır. Şuurun diğer halleri devre dışıdır diyebiliriz. İkincisi: İnsanın, iyi görmesi, her zamankinden fazla ve açık bir şekilde müşahede etmesi için özel bir çabada bulunmasıdır. Bu durumda insan, hem daha iyi görmek için çalışmakta hem de dışarıdan gelen durumlara kayıtsız kalmaktadır.¹⁵⁰

Dikkat salt zihni bir faaliyet değildir. İlk olarak dikkat esnasında insanın vücudu duraksamaktadır. Sonrasında, dikkat etmeye çalıştığı duruma uygun bir vaziyet ve yol almaya çalışır. İyi görmek için gözlerini açmaktadır fakat ilmi bir düşünce üzerine dikkat vermişse dış dünya ile ilişkiyi kesmek adına gözlerini kapatır. Bir sese dikkat vermişse insan, sesin geldiği tarafa yönelir. Duyumun çeşidine göre uzuvların değişimi meydana gelir. İzzet, dikkatin bu kadar gayreti gerekli kılmasından dolayı yorucu bulur ve süreklilik arz edemeyeceğini, kesintiye uğrayacağını vurgular. İnsanın dikkat edebilmesi ve o yorgunluğa tahammül edebilmesi için sağlıklı olmasının öneminden bahseder.¹⁵¹

Mehmed İzzet, dikkat eden insanda ne gibi hallerin olduğunu inceledikten sonra dikkat edilen şey üzerindeki nitelikleri sıralar. İlk olarak dikkat edilen şeyin şiddeti yani etkisi artmaktadır. Dikkat edilen şeyde var olan ayrıntılar daha iyi görülür, ilk bakışta görülemeyen noktalar fark edilir. Dikkat edilen şeyin insan üzerinde bıraktığı izlenim kuvvetli olduğundan hafızada daha iyi korunur. Dikkat edilen şey ile diğerleri arasındaki ayırım anlaşılır bir nevi tahlil edilmiş olur. Son

¹⁴⁹ s. 231.

¹⁵⁰ s. 232.

¹⁵¹ s. 233.

olarak dikkat edilen şeyden başkası yok hükmünde olmaktadır.¹⁵² Böylece İzzet, dikkatin ne olduğunu, nasıl gerçekleştiğini, insan üzerindeki etkilerini, dikkat edilen şey ile insan arasındaki ilişkinin etkilerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu başlık ile İzzet'in *İlm-i Ruh* adlı eserinde yer verdiği şuuru nasıl ele aldığını incelemeye çalıştık. Şuur, İzzet'in düşünce sisteminde, ahlak görüşünün zeminindeki insan anlayışının temelini oluşturması bakımından önem arz etmektedir.

---

¹⁵² s. 233.

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMED İZZET'İN AHLAK GÖRÜŞÜNÜN TEMEL BAHİSLERİ

Mehmed İzzet, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşamıştır. Bu dönemde tahsil ettiği eğitim onu pratik ahlak felsefesine yönlendirmiştir. Osmanlı, devletin bekası ve kurtuluşu için, Tanzimat ve devamında da Meşrutiyet ile pratik anlamda çözüm yolları aramaya başlamıştır. Bu yıllarda öne çıkan kavramlardan biri de *millet* ve *milliyet* kavramlarıdır. Mehmed İzzet millet ve milliyet kavramlarını felsefi ve sosyolojik açıdan tahlil etmeye çalışmıştır. Milliyet anlayışından hareketle insan anlayışını ortaya koymuştur.¹⁵³

Mehmed İzzet'in insana bakışını ortaya koymadan önce onun ahlakını, yazdığı eserler ve verdiği dersler minvalinde anlamak için Dârülfünunda görev aldığı sürece bakmamız faydalı olacaktır. Sonrasında ise Mehmed İzzet'in ahlak anlayışının şekillenmesinde etkili olan düşünürlerden bahsedeceğiz.

Mehmed İzzet Dârülfünunda ilk olarak 1918 yılında görev almıştır. 1918-1919 öğretim yılından 1928-1929 öğretim yılına kadar önce ahlak derslerine girmiş sonrasında bütünleşik olarak ahlak ve içtimaiyat derslerini vermiştir.¹⁵⁴ Mehmed İzzet on yıla yakın bir süre ahlak müderrisliği yapmış olmasına rağmen onun bu yönü çok bilinmemektedir. Mehmed İzzet; yukarıda da kısım işaret ettiğimiz üzere, Kant'ın amelî felsefesi, ahlak, Yunan-ı Kadim'de ahlak ve felsefe, felsefe ve ahlaka dair malumat, içtimai ahlak, ahlak felsefesi tarihi, milliyet nazariyeleri ve milli hayat, içtimai hayatta cürüm ve ceza, mesuliyet, sıdk, dürüstlük, aile ahlakı, ırkların tekâmülü, hukukta tekâmül ve Rönesans'tan itibaren ahlak felsefesi başlıklarında dersler vermiş yahut bu başlıkları konu olarak ele alıp ders işlemiştir.¹⁵⁵

Mehmed İzzet'in verdiği bu derslerden anlaşılıyor ki pratik ahlakı, millet ve milliyet kavramları bağlamında ele almıştır. Bu kavramlar ile de insana ahlaki bir görev vermiştir. Ahlakı içtimaiyat konuları ile ele almasındaki sebep dönemin zorunlu bir sonucudur diyebiliriz. Millet, savaş yılları sonrasında bir düzen kurma çabası ve devletin bekası için çözüm arayışları ile birlikte öne çıkan ilimlerden biri de içtimaiyat olmuştur. Bu sebepten ahlak dersleri zamanla içtimaiyat dersleri ile

¹⁵³ Bolay, "Mehmet İzzet (D. 1891-1930)", ss. 565-566.

¹⁵⁴ Görkaş, "Mehmet İzzet'in Kayıp Eseri: Ahlak", ss. 553.

¹⁵⁵ "agm.", ss. 554, 557.

birleşik olarak verilmiştir. İzzet'in içtimaiyat konuları ile ilgisi ilmi düzeydedir. O, içtimaiyat konularını felsefi düşünüş metodu ile ele almıştır. Ziya Somar, Mehmed İzzet'i yöneldiği alandan ötürü takdir ederek şu sözleri söyler: “Genç Sorbonlu Türk, meselenin kendi memleket ölçüsündeki nezaketini çok iyi sezmişti. Çünkü böyle bir hal yolu, cemiyet davalarını, ne iktisadın mücerret kanunlarına, ne de (madde ve sermaye) nin manasız ve ruhsuz ceberrutluğuna bırakıyor, doğruca içtimai ahlak kıymetlerinin düzenleyici tesirine yer veriyordu.”¹⁵⁶

Burada değinmemiz gerekli olan bir diğer mesele de Mehmed İzzet üzerinde etkisi bulunan düşünürlerdir. Mehmed İzzet, eğitim için gittiği Paris'te, Sorbonne Üniversitesi'nde Lucien Lévy-Bruhl (1857-1939), Émile Durkheim (1858-1917), F. Rauh'un (1861-1909) öğrencisi olmuştur.¹⁵⁷ Mehmed İzzet'in fikirleri üzerinde bu hocalarının etkisi yadsınamaz. İzzet, Durkheim'den etkilenmekle birlikte onun fikirlerinden olan *toplumsal dogmatizm* görüşünden ayrılır. İzzet toplumsal dogmatizm yerine *bilimsel şüphecilik* görüşünü savunmuştur.¹⁵⁸ Onun şüpheciliği metodik bir şüpheci. Toplumsal dogmatizm görüşünde, milliyet postulat olarak ele alınmakla birlikte Mehmed İzzet felsefesinde ispata ve tahlile muhtaçtır. Milliyetin postulat olarak ele alınmasından maksat, milliyetin manevi bir vakıa olarak telakki edilmesidir.¹⁵⁹

İzzet'in hocalarının, kendisinin fikirleri üzerinde etkisi olduğu gibi karakteri üzerinde de etkileri olduğu söylenebilir. Coşkun Değirmencioğlu'na göre Mehmed İzzet'in istihzası, Lucien Lévy-Bruhl'ün bir etkisidir. Felsefi Araştırmalar Direktörü ve modern felsefe tarihi profesörü olan Bruhl'de İngiliz tarzı nükte ve istihza vardır. Onun bu tavrı öğrencileri üzerinde de etkili olmuştur.¹⁶⁰ Sevim Levent ise Mehmed İzzet'in felsefi fikirleri üzerinde Alman idealist düşünür Friedrich Schelling (1775-

¹⁵⁶ Ziya Somar, “Mehmet İzzet ve Türk Düşüncesinde Boş Kalan Yeri”, *Bilgi Mecmuası*, S. 105, Aralık, 1956, s. 2.

¹⁵⁷ Değirmencioğlu, *age.*, s. 29.

¹⁵⁸ Hakkı Kızılloluk, “Ülkemizde Sosyolojinin Tanınmasında Ve Gelişmesinde Katkıları Olan Bir Düşünür: Mehmet İzzet”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. IX, S. 2, Sivas, 2008, s. 32.

¹⁵⁹ Mehmet Servet, “Dogmatizme Karşı”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 232, 236.

¹⁶⁰ *age.*, s. 31.

1854) ve Baldwin'in etkili olduğunu söylemektedir.¹⁶¹ Özellikle İzzet'in milliyetin oluşumuna dair açıklamalarında Baldwin'in etkisi görülmektedir. İzzet, milliyetlerin oluş bakımından üç aşamadan geçtiğini belirtir. Birinci aşamada ruh ve madde tek bütündür. İnsan ve tabiat bu evrede birbirlerinden ayrılmamıştır. İkinci aşamada ruh ve madde birbirinden ayrılır. Madde ile mana birbirinden ayrılır. İnsan bu evrede kendi içine kapanmış, tabiattan uzak ve ona zıt kalmıştır. Üçüncü aşama ise ruh bedenle tekrar birleşir. Ruh ve madde bu evrede tabiata karşı tekrar birleşmiştir. Mehmed İzzet'e göre milliyet bu evreye tekabül eder. İzzet, bu aşamaları Baldwin'in düşünce sisteminden almış ve milliyeti izah için kullanmıştır.¹⁶²

İzzet'in etkilendiği bir diğer isim Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831)'dir. İzzet, Hegel'in kullandığı diyalektik metoda benzer bir yöntem kullanmıştır. Ele aldığı meseleler hakkında ortaya konulmuş fikirleri verir ve onlara zıt olan görüşleri de ele alıp değerlendirir. Sonrasında iki fikirden sentez yapmaya çalışır. İzzet'in bu diyalektik yöntemi, özellikle millet ve milliyetin nelğine dair yaptığı sorgulamalarda görülmektedir.¹⁶³

Mehmed İzzet'in, düşüncelerinden etkilendiği bir diğer kişi, Fransız düşünür Abel Rey'dir. Abel Rey'den *Abel Rey'in Felsefe ve Rûhiyat Eserinden Amelî Ahlak Mebâhisi* adlı ve *Nazari Ahlak: Abel Rey'in Felsefe ve Rûhiyat Dersleri Unvanlı Eserinden Tercüme Edilmiştir* adlı çevirileri yapmıştır.¹⁶⁴ Amelî ahlak konulu eser orijinal Fransızca eserin 42, 43, 44. bahislerini içermektedir. İzzet bu çeviride ahlak felsefesinin amelî yönünü öne çıkararak, insanın gayesinin *iyi yaşam* olması gerektiğini belirtir.¹⁶⁵

¹⁶¹ Sevim Levend, "Mehmet İzzet: Hayatı, Eserleri, Fikirleri", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 349.

¹⁶² Levend, "agm.", s. 349.

¹⁶³ Kızılluluk, "agm.", s. 33.

¹⁶⁴ Mehmet İzzet, *Abel Rey'in Felsefe ve Rûhiyat Eserinden Amelî Ahlak Mebâhisi*, İstanbul, 1336; Mehmet İzzet, *Nazari Ahlak: Abel Rey'in Felsefe ve Rûhiyat Dersleri Unvanlı Eserinden Tercüme Edilmiştir*, Dârülfünun Matbaası, İstanbul, 1339.

¹⁶⁵ Görkaş, "Mehmet İzzet'in Kayıp Eseri: Ahlak", s. 561.

Mehmed İzzet'in verdiği eserlerde¹⁶⁶ özellikle ahlak felsefesi üzerinde yukarıda da belirttiğimiz üzere Alman filozof Immanuel Kant (1724-1804) etkili olmuştur. Mehmed İzzet Dârülfünunda ders verdiği dönemde ilk olarak *Kant'ın Amelî Felsefesi*'ni okutmuştur. Mehmed İzzet'in üzerinde Kant'ın etkisini Hilmi Ziya Ülken, "İzzet, Kant'ta kemalini bulan ve tamamlanan felsefe ananesine prensip olarak sadık kalmak ister."¹⁶⁷ sözleriyle ifade etmiştir. Kant'ın etkisinin fazlaca görüldüğü asıl eseri *Ahlak*¹⁶⁸ adlı metnidir. Kaynaklarda¹⁶⁹ eser ismi, *Kant'ın Amelî Felsefesi*, *Ahlak Dersleri*, *Ahlak Felsefesi* olarak da geçmiştir. Bu eserde Mehmed İzzet, Kant'ın tenkit felsefesinden önceki ahlaki fikirlerini kısaca açıklar. "Kant'ın Eleştirel Bilgi Teorisi", "Kant'ın İlm-i Ahlakı", "Pratik Aklın Eleştirisi", "Örf Mabadettabiiyyatı" başlıklarına yer verir.

2.1. İnsan Anlayışı

Cumhuriyet dönemi Türk düşüncesinde, dönemin siyasi farklılaşmaları ile birlikte çeşitli fikir akımları oluşmuştur. Bu farklılaşma içinde merkezi konumda yer alan toplum, cemiyet, millet kavramları olmuştur. Toplum ve cemiyet kavramlarının ön plana çıktığı bu dönemde Ziya Gökalp, görüşleriyle bu anlayışın temsilcisi olmuştur diyebiliriz. Bu minvalde Mustafa Şekip Tunç (1886-1958), Ziya Gökalp'in insanı, toplumu merkeze alarak değerlendirdiğini ifade eder. Tunç, devamında insanı, toplumsal bütünün bir parçası olarak ve toplumda taşıdığı değer bakımından ele aldığı görüşlerinde bulunur. Bu görüşlerini ise Gökalp'in "fert yok, cemiyet var; hak yok, vazife var" sözleriyle temellendirir.¹⁷⁰ Gökalp toplumun varlığına önem atfetmiş

¹⁶⁶ Bkz.: İrfan Görkaş, "Mehmet İzzet'in Kayıp Eseri: 'Ahlak'", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 37, 2021; Mehmet İzzet, "Makaleler", *Mehmet İzzet(1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 146-380.

¹⁶⁷ Değirmencioğlu, *age.*, s.32.

¹⁶⁸ [Mehmet] İzzet Bey, *Ahlak*, Dârülfünun Matbaası, 1335.

¹⁶⁹ Fındıkoğlu, "Mehmet İzzet ve Eseri", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 320; Yahya Kemal Taştan, "Mehmet İzzet Bibliyografyası", *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınc, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 505.

¹⁷⁰ Levent Bayraktar, "Mustafa Şekip Tunç'un İnsan Anlayışı", *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 36, 2002, s. 130.

olsa da o, toplumun bireylerden oluştuğunu ve merkezde bireyin olduğunu ifade etmiştir.¹⁷¹

Mustafa Şekip Tunç insanı fert, şahsiyet ve şuur varlığı olarak ele alır. O bu bakış açısı ile materyalist teorilerin, insanı tabiat içinde ele alıp değerlendirmesinin aksine ona aşkın bir mahiyet vermiştir. İnsanı, toplumsal ve coğrafi çevrenin bir sonucu olmaktan çıkarmıştır. Bununla birlikte insanı yaşadığı çevreden tamamen ayrı telakki edemeyeceğimizi de vurgulamıştır. O, insanı sadece kendisi dışındaki şartlara bağlı kalarak, ferdi cemiyet üzerinden tanımlamayı eleştirmektedir. Onun bu görüşlerinde Gökalp'i eleştirmesi ise eksik kalmış görünmektedir.¹⁷²

Mehmed İzzet'in insanı ele alması Mustafa Şekip Tunç ile benzerlik göstermektedir. Mehmed İzzet de insanı bir şuur varlığı olarak telakki eder. Onlar şuur, bilinç ve irade kavramları ile açıklamaya çalışmışlardır. İnsanı şuur varlığı olarak ele alırken, insanın kendisi dışındaki dünyada ruh ve beden olarak var olduğunu ve iradesi ile seçimde bulunabilen bir varlık olduğunu anlamaktadırlar.

Mehmed İzzet, tümevarım yöntemi kullanır. İnsandan başlayarak yaşamın geneline dair fikirler üretir. Onun düşüncesinde birey, fert merkezi bir konumda yer almaktadır. Mehmed İzzet'e göre insan bir *şuur, bilinç*dir. O, ilim ve amel şartını insanın şuurunda görür.¹⁷³

Mehmed İzzet'e göre insan, natüralist teorilerin iddia ettiği gibi basit, yüzeysel bir varlık değildir. Eğer böyle olsaydı insanla hayvan arasında hiçbir farkın olmaması gerekirdi. Hâlbuki hayvan yakınlık duyduğu şeylerin esiri olabilirken insan buna hâkim olabiliyor. İradesi ile hayatına yön verebiliyor. İnsan hayatında istemediği fikirleri reddedip, istediği fikirler doğrultusunda hayatını yeniden inşa edebiliyor. Böylece insan, hayatında var olan fikirlere hâkim olan ve aldığı fikirler doğrultusunda sonuçların sorumluluğunu üstlenen, irade sahibi bir varlık olarak ahlaki bir mahiyet kazanmaktadır.¹⁷⁴

Mehmed İzzet'in, insanı irade sahibi olarak ele alıp ona ahlaki bir hüviyet vermesi, insanın sadece nazari boyutunun olmadığını gösterir. "İnsanda fikir var,

¹⁷¹ Yakup Emre Karaşahan, "Ziya Gökalp'in Ahlak Felsefesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Süleyman Doğan), Yıldız Teknik Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 78.

¹⁷² Bayraktar, "agm.", ss. 130-131.

¹⁷³ "agm.", s. 211.

¹⁷⁴ İbşir, "agm.", s. 328.

ahlaki heyecan var, mefkûre var.”¹⁷⁵ sözleriyle de insanın amelî-ahlaki boyutuna dikkat çeker. İnsanda var olan ahlaki heyecan ve mefkûre fikri, insana bir sorumluluk ve görev vermektedir. Bu görev bilinci insanı bir eylemde bulunmaya sevk etmektedir. İnsan düşünen bir varlık olmakla birlikte iradesinin olması, onu seçim yapmaya ve eylemde bulunmaya sevk etmektedir.¹⁷⁶

İnsanı ele alırken düşünürlerin incelediği bir diğer mesele *ruh* olmuştur. Mehmed İzzet döneminde de ruhun mahiyeti itibariyle yapılan tartışmalar mevcuttur. Mustafa Şekip de ruhu bütün olarak ele almamıştır. Ruhun ikiliği tabiat ve cemiyete mensubiyetindedir. Ruh, bir yönüyle tabiata ve onun zaruri kanunlarına bağlı olmakla birlikte diğer yönüyle de cemiyete ve onun mükellefiyetlerine bağlıdır.¹⁷⁷ Ruhun temelinin tabiat kanunlarına bağlı ve tabiattan gelen bir *ben* olduğunu ifade eder. Bütün canlılarda ortak ve zarurete tabi olan bu ben, irade ve hürriyetten mahrumdur denilebilir. Tabiat kanunları içinde insan içgüdüye de sahip bir varlıktır. Bu ise ruh yapısının temelini teşkil eder. Bu ruh yapısının temelini üzerinde bir de cemiyette yaşamak ve terbiye edilmekten kazanılmış olan bir *üstben* vardır. Tunç, insanlık ve ahlaki sorumluluğu bu *benin* var oluşuna bağlar.¹⁷⁸

İzzet’in konuyla ilgili fazlaca münakaşaya girdiği Halil Nimetullah Öztürk de Tunç’un görüşleriyle benzer bir şekilde ruhun tek bir bütünlüğünden bahsetmez. O, ruhun tabiat hayatında ve cemiyet hayatındaki varlığının farklı olduğunu ifade eder. Ruhun, tabiat hayatına dair konularda *akıl mantığını* kullanmakta, cemiyet hayatına dair konularda *vicdan mantığını* kullanmakta olduğunu belirtir. Bir başka ifadeyle akıl mantığı tabiattan beslenirken, vicdan mantığı toplumdan beslenir. Bu bağlamda

¹⁷⁵ Mehmet İzzet, “İçtimaiyata ve Ahlaka Dair Fransızca Eserler I”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz.: M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 147.

¹⁷⁶ Mehmet İzzet, *Edebiyat Medresesi Talebesi İçin Abel Rey’in Felsefe ve Ruhیات Dersleri Unvanlı Eserinden Mehuz Ahlak Mebahisi*, Dârülfunun Matbaası, İstanbul, 1336, s. 4; Aktaran: Görkaş, “Mehmet İzzet’in Kayıp Eseri: ‘Ahlak’”, s. 561.

¹⁷⁷ Şekip Tunç, “Ruh Yapımız ve Onun Tipleri Bakımından Ahlak”, *Üniversite Konferansları (1944-1945)*, İstanbul Üniversitesi Yay., 1946, s. 253.

¹⁷⁸ Tunç, “agm.”, ss. 253-355.

tabiat ferde *dağ* mefhumu, toplum ise *kaf dağı* mefhumunu vermektedir. Halil Nimetullah insanın ilk veri aldığı yerin toplum olduğunu ifade eder.¹⁷⁹

Mehmed İzzet, Mustafa Şekip Tunç'un, ruhun parçalardan mürekkep olduğu görüşlerini eleştirmiştir. Bununla birlikte Tunç'un ruhiyat alanında olması nedeniyle ruh meselesinde söz söyleme haklarının olduğunu ifade etmiştir. İzzet, onu vakıaları kaydetmekle, *bu böyledir* şeklinde görüş beyan etmekle sorumlu tutmuştur. Halil Nimetullah Bey'e gelince onun ruh hakkında beyan ettiği ikiliği eleştirmekle birlikte, onun mantık müderrisi olduğunu ve böyle tespitlerde bulunmasının doğru olmadığını söylemiştir. İzzet "İnsan şöyle düşünüyor" diyenin ruhiyatçı, "İnsan hakikate varmak için şöyle düşünmelidir" diyenin mantık âlimi olduğunu vurgulamıştır. Halil Nimetullah Bey'in ise ruhiyatçı ve içtimaiyatçının alanını aşarak insan ruhu hakkında kesin bir hüküm vermiş olmasını eleştirmiştir. İzzet, Halil Nimetullah'ın, yüzyıllardır filozofların, ruhu ayrılmaz bir bütün olarak ortaya koyma çabalarını hiçe saydığını belirtmiştir.¹⁸⁰

Mehmed İzzet ruhu yekpare, tek, bütün olarak kabul etmiştir. Bu mesele ile irtibatlı olarak ele aldığı diğer bir konu, şe'niyyet hükümlerinin (ilmin), kıymet hükümleri (din, ahlak, güzellik) üzerinde etkisinin olup olmadığıdır.

Mehmed İzzet Halil Nimetullah'ı, bir kömürcü ile Bossuet'nin, bir bakkal ile bir Pasteur'ün, bir çiftçi ile bir Bouffeu'nun, bir çoban ile bir Gazzâlî'nin imanını, konusu itibarıyla idrakten aciz mertebesinde oldukları iddialarını eleştirir. Öztürk, kömürcünün bir âlim ve filozof gibi Allah'ı idrak etmekten aciz olduğunu ifade etmiştir. İzzet bu meseleye ise kömürcünün, Allah'ı mükemmelen idrak ettiğini söyleyerek itiraz eder. İzzet'in kömürcüden maksadı âlim olmayan insandır. İzzet, âlim olmayan insanın da Allah telakkisine bakılırsa onun da Allah'a iman ve itikadının ne kadar kesin ve olumlu tasavvurlara bağlı olduğunun anlaşılacağına vurgu yapmıştır. İzzet'e göre hem önceki zamanlarda yaşamış olan hem günümüz

¹⁷⁹ Şule Yalçın, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Devrinde Felsefe Görüşü (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)", *Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, (Danışman: Mehmet Harmanlı), Konya, 2021, ss. 72-73.

¹⁸⁰ İzzet, "agm.", s. 212.

medeniyetinde yaşayan ibtidai bir tefekkür seviyesinde olan insanlar, iman ettikleri Allah'ı mükemmelen idrak etmektedirler.¹⁸¹

Halil Nimetullah Bey, Mehmed İzzet ile aralarında yaşanan münakaşalar neticesinde, yaşanan bu fikri ayrılığın sebebinin ekol farklılığı olduğu vurgusunu yapmıştır. Kendisinin cemiyetçilik mezhebine uygun olarak görüş belirttiğinin, İzzet'in ise tabiatçılık mezhebinden meseleyi ele aldığını ifade etmiştir.¹⁸²

Mehmed İzzet, insanı bilinç ve irade sahibi, tek bütün bir ruha sahip varlık olarak ele alırken bunu yücelterek yapmaktadır. Daha öncede belirttiğimiz gibi onun felsefesinin merkezinde insan, bilinç, irade vardır. Bununla birlikte o, insanı farklı bir bakış açısıyla ele alıp onun aciziyetinden bahsetmiştir. İzzet, Fransız bilim adamı Charles Richet (1850-1935)'ye dayanarak insanın acizliğini beş farklı yönden ele almıştır. *İlk olarak insanı kâinat içinde aciz bir varlık olarak ele alır.* İnsan ne kadar gayret ederse etsin bu kâinat sınırları dışına çıkmaya muktedir değildir. İnsan bu yönüyle yalnızdır. İnsanın bilmediği nice yaratılan mevcudat insan için meçhul kalacaktır. *İkinci olarak insan toprak üzerinde acizdir.* Toprak yani tabiat kanunları karşısında insan bir güce sahip değildir. Örneğin insan, bir yağmur yahut kasırgayı emrine tabi kılamaz. Bir demir yahut fosforu emrinde kullanabilir ancak onların tabiatlarında bir oluşum meydana getiremez. *İzzet, insanın üçüncü aciziyetine cemiyet içindeki durumunu gösterir.* İnsanın sosyal hayatı nazari olarak ele alındığı takdirde olağan, mükemmel bir vaziyette ele alınmaktadır. Sosyal yaşama fiili olarak bakıldığında görülmektedir ki, insan kıskançlığın esiridir. İnsan başkasına yardımla değil onun yaptığını bozmakla meşguldür. Hırs, kibir insanı insana düşman kılar. İnsan fedakârlığa razı olmaz ve başkasından bekler. İzzet burada insanın daima kendi menfaatini düşünen bir varlık olduğuna dair menfi örnekler sunmaktadır. İzzet'in insana dair genel müspet bakışı esas alınırsa onun bu ifadeleri mutlak hakikat kabul edilmemelidir. Zira o bu örnekleri insanın aciz olduğu noktaları vurgulamak için vermektedir. *İzzet, dördüncü olarak insanın fert olması yönüyle aciz olduğunu söyler.* İnsanın fert olarak ne yaparsa yapsın sonraki nesiller tarafından unutulacağını, baki kalmayacağını ifade eder. İnsan ne kadar fazla şey öğrenip ve ne

¹⁸¹ Mehmet İzzet, "Kömürcünün İmanı", *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz.: M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 245-246.

¹⁸² Yalçın, "agt.", ss. 74-75.

kadar fikre sahip olursa olsun nihayetinde hepsinin toprak altına gömüleceğini söyler. Bu fikirlerle birlikte, İzzet'in hayatında ve şahsiyeti özelinde değindiğimiz meseleler unutulmamalıdır. İzzet çalışmaya, üretmeye, ilim tahsiline hem kendi yaşamıyla örnek olmuş hem de bunu yazılarında vurgulamıştır. İlim tahsil eden öğrencilere uzun yıllar rehberlik etmiştir. Onun, bilgiyi, öğrenmeyi önemsiz gördüğü anlaşılmalıdır. Onun, insanın ilminin, fikrinin mutlak varlık içinde devam etmeyip bir gün yok olacağından bahsetmesi, insanın zayıf yönünü belirtmek için olduğu anlaşılmalıdır.¹⁸³ *İzzet, insanın beşinci ve son aciziyetini ameli hayat içindeki durumunda göstermiştir.* İnsanlar içinde, memleketlerinin devlet idarelerinde yüksek rütbeler içinde var olmaya çabalayanlar vardır. Bunun için insanların görüşlerini kendisine çevirmek gayreti ile ne kadar çok vaatlerde bulunuyorlar. İzzet, insanın istediği mevkie gelmiş olsa dahi hiçbir kuvvete sahip olamayacağını söyler.¹⁸⁴

Mehmed İzzet, insanın aciz olduğu cihazları belirttikten sonra yine Richet'ye dayanarak insanın ne yapması gerektiği, ahlaki tutum ve konumu noktasında şu cümleleri söyler: “Mahdut da olsa ruhumuz bizim hakiki bahçemizdir. Bu küçük bahçeyi itina ile işleyelim ve yandaki parkların azameti, bizi me'yûs etmesin (üzülmemize yol açmasın).”¹⁸⁵ O, insanın sınırlarından bahsettikten sonra aşırıya kaçan arzu ve hevesten uzak durmanın, küçük de olsa yaşamdaki güzelliklerden istifade etmenin öneminden bahseder.¹⁸⁶ İzzet'in ahlak anlayışına zemin oluşturan bu görüşleri, Stoacıların bakış açısı ile benzerlik göstermektedir. Stoacılar, insanın dünyada var olan doğal düzene uygun hareket etmesinin erdemlerin en üstünü olduğunu belirtmişlerdir. Onlar haz anlayışının, dünyanın dengesine uygun bir hayat sürmek olduğunu savunmuşlardır.¹⁸⁷

Mehmed İzzet'in insan anlayışından ayrı bir yere koyamayacağımız bir diğer mesele onun kadına bakışıdır. İkinci meşrutiyet sonrası ve Cumhuriyet dönemi ile birlikte kadının toplumsal rollerinin değişmeye başladığı söylenebilir. Düşünürler,

¹⁸³ Mehmet İzzet, “Aciz İnsan”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz.: M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 343.

¹⁸⁴ İzzet, “agm.”, s. 344.

¹⁸⁵ s. 345.

¹⁸⁶ “agm.”, s. 345.

¹⁸⁷ İsa Ergün, “Üç Farklı Zihniyet Açısından Eğitim Ve Toplum: Mehmet Ali Şevki, Mehmet İzzet, Mehmet Şemseddin Günaltay Örneği”, *Basılmamış Yüksek Lisan Tezi*, (Danışman: Hakan Coşar), *Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kastamonu, 2021, s. 32.

dönemin değişen şartları içerisinde sosyal hayatta kadının rolünü ele almışlardır. Bu düşünürler içerisinde Mustafa Şekip Tunç, kadın için, *Eski Türk Kadını* ve *Yeni Türk Kadını* ifadelerini kullanmıştır. Bu ayrım, dönemin kadın anlayışlarının temelinde yer almaktadır. O, eski Türk kadınına, her şeyden ziyade ahlak ve maneviliği gözetilen bir şahsiyet olarak tanımlar. Eski Türk kadınının karakteri, uzun asırların devamlı bir terbiyesi ile şekillenmiştir. Tunç, yaşadığı çağda eski Türk kadın tipinin kaybolmaya başladığını ifade eder. Ona göre, dönemin yaşam şartlarının değişmesiyle beraber *yeni kadın*, eski zamandan kopmuştur. *Yeni kadın tipi*, yaşadığı dünyada mistik ve metafizik ideallerden ziyade milli ve insani ideallere, maddi güven ile refah gayelerine bağlanmıştır. Tunç, eski Türk kadınının, ruhsal ve toplumsal ilişkilerde çok dar ve kapalı bir çevrede hayatını sürdürdüğünü belirtir. Kılık kıyafetiyle, sosyal ilişkileri açısından daha kısıtlı bir yaşam alanı olduğunu ifade eder. Bununla birlikte yeni Türk kadını, ona göre sosyal yaşam sınırlarını genişletmiş görünmektedir. Tunç, eski Türk kadınına her ne kadar ahlak ve maneviliği gözetilen olarak ele alsada birçok bakımdan onu eksik görmektedir. Sosyal ilişkilerin yetersiz olduğu, nazari bilginin eksik kaldığı, şuurulanmanın istikrarlı ve metotlu olmadığı noktalarından eleştirir.¹⁸⁸ Ziya Gökalp'in eskiye bakışı Mustafa Şekip Tunç'tan farklılaştığı anlaşılmaktadır. Gökalp, dönemin önde gelen, sosyal hayatta kadın mevzusunun yeni değil Türklerin önceki hayatlarında mevcut olduğunu ifade eder. Başka milletlerin, çağdaş bir medeniyete sahip olmalarının koşulunu eski yaşamlarından uzaklaşmalarına bağlamıştır. Türklerin ise çağdaş bir medeniyete sahip olmalarını eskiyi hatırlamaya, eski yaşamlarına dönüp bakmaya bağlamıştır.¹⁸⁹

Mehmed İzzet'in, kadını ele alırken eskiyi değerlendirmesi Mustafa Şekip Tunç ile benzerlik göstermektedir. Modernleşen, yaşam şartları değişen dünya içinde kadının rolünün değişmesini olağan kabul eder. Eski yaşamlarında kadının evde kaldığını ve kadının bu şekilde atıl kalmasının toplum için ziyan olduğunu ifade

¹⁸⁸ Hülya Arğunşah, "Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Mektuplarında Aile, Kadın ve Çocuk Eğitimi Fikri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Kayseri, 1996, s. 250; İpek Çınar, "Mustafa Şekip Tunç'un Medeni Felsefesinde Kadın", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C. 126, S. 246, 2020, ss. 336, 338.

¹⁸⁹ Müjân Cunbur, "Ziya Gökalp ve Kadın", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 36, 1965, s. 961.

eder.¹⁹⁰ Bu noktada Ziya Gökalp ile ayrılmaktadır. Zira Gökalp, kadına eski yaşamında da değer atfeder. İzzet'in de aralarında ismini zikredebileceğimiz bazı düşünürler, kadının çalışma hayatının modernleşmeye bağlı geliştiğinden söz ederken, Gökalp eski Türklerde çalışan kadınlardan örnekler verir. Kadınların eskiden, hükümdar, kale muhafızı, vali, sefir olabildiklerini söyler.¹⁹¹

İzzet, kadının sosyal hayata dâhil olmasının Cumhuriyet'in ilanından sonra olduğunu söyler. Cumhuriyet'in ilanı öncesinde kadın bütün hayatını aile içinde geçirmiştir. Daha öncesinde aile haricinde *insan* tasavvur etmek bile zordur. Aile içinde yaşayan bireyler kalabalık olduğundan, her bir aile üyesi aile içinde birlikte çalışarak geçimlerini sağlamışlardır. Aileler, insanın çalışma hayatını da içine almış durumda idi. Zamanla aile bireylerinin sayısı azalmış, aile haricinde meslekler oluşmuştur. Aile içinde yapılan iş, sosyal hayat içinde daha kolay yapılır hale gelmiştir. Kadının ise aile içinde yapacağı işler hafiflemiş ve azalmıştır. Kadın, iş yükünün azalmasıyla kendinde yeni yetenekler keşfetmiştir. Kadının yeteneklerini kullanmak istemesi onu sosyal hayata, çalışmaya yöneltmiştir. İzzet bu noktada, medeniyetin yükselmesi için aile haricinde kadının faaliyetlerini kabul etmeyi zaruri görmüştür.¹⁹²

İzzet'e göre, kadının dışarıda var olması için, aile içinde işlerin azalması ve sosyal hayatta iş gücünün artması gibi sebeplerin öne sürülmesi makul görünmektedir. Bununla birlikte kadının çalışma şartlarının yoğun olduğu alanlarda çalışması onu ailesinden uzaklaştırmaktadır. Kadın ailesine yeterli vakit ayıramayıp, çalışma hayatının zor koşullarında hayatını devam ettirmektedir. Kadının çalışma hayatı, ona özel, fitri özelliklerini koruyacak nitelikte olmalıdır.¹⁹³ İzzet burada, yumuşak ve hassas tabiatlı, merhametli ve vicdanlı olmayı kadının fitratı olarak ele almıştır. Kadının çalışma hayatının, gücünün üstünde bir zorlayıcılığının olmaması gerektiğini ortaya koyar.

¹⁹⁰ Mehmet İzzet, "İçtimai Hayatta Kadın", *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioglu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 327.

¹⁹¹ Cunbur, "agm.", s. 963.

¹⁹² Mehmet İzzet, "agm." s. 325.

¹⁹³ ay.; İzzet, *Yeni İçtimaiyat Dersleri*, s. 513.

Mehmed İzzet, kadının sosyal hayata girmesini kadının mutluluğu açısından değerlendirir ve buradan ahlaki sonuçlar çıkarır. Kadının aile içinde var olmasını yahut sosyal hayata dâhil olmasını, onun mutluluğu için şart kabul edilemeyeceği görüşündedir. Her iki yaşam biçimi de makuldür. İnsanın mutluluğu, bulunduğu durum içinde değişebilir. Tercih ettiği her iki durumda da bugün mutlu yarın mutsuz olabilir. Mutluluğun yahut mutsuzluğun daim olmaması insanın tabiatı gereğidir.¹⁹⁴

Kadının çalışma hayatındaki bu konumu, hem kadın için hem de ahlaki açıdan insanlık için bir kazançtır. Kadın aile içindeki vazifelerini bilir ve yerine getirmeye çabalar. Aile dışına çıkmadıkça, dışarıda var olan vazifeleri ve sorumlulukları idrak edemez. Bilakis kadının, sosyal hayatta var olan vazifeleri ve sorumlulukları idrak etmesi ve gerektiğinde eşini yahut çocuklarını uyarması icap eder. Zira en hassas vicdan kadındadır. Kadın aile dışında sosyal hayata dâhil olarak vicdanının ufkunu genişletmiş olacaktır. Bu ise toplumun ahlaki bir kazanımı olacaktır, ona göre.¹⁹⁵

İzzet, sosyal hayatta kadını değerlendirirken, çalışma hayatı ile ev hayatının insan için tabii olduğundan söz etmiştir. İzzet'in şahsiyeti başlığı altında değindiğimiz, ele aldığı konuları vahdet içinde birleştirme gayretini burada da görmekteyiz. O, her iki yaşam biçimini makul görmekle birlikte, döneminde yaşanan değişim ile birlikte kadının çalışma hayatında olmasının gerekliliği üzerinde vurgu yapmıştır.¹⁹⁶

Dönemin Türkçü aydınları içinde Batılılaşmayı en radikal şekilde savunan Ahmet Ağaoğlu'na (1869-1939) göre kadın ancak serbest ve bilinçli bir anne, bir eş olmak şartıyla sosyal hayatta faydalı olabilir. Ağaoğlu'na göre Müslümanların kurtuluş ve ilerlemesinin yolu *kadın ve alfabe meselesidir*. Ona, eşler arasındaki hukuk eşitsizliğini, örtünmenin sebep olduğu kapalı hayatı, haremlige uygun yaşayış biçimini eleştirmiştir. Kadına çağdaş toplumlardaki mevkiinin verilmesinin gerekliliğinden bahsetmiştir.¹⁹⁷ İslamcı aydınlardan Ahmet Naim' e göre de Ağaoğlu

¹⁹⁴ İzzet, "agm.", s. 326.

¹⁹⁵ "agm.", s. 327.

¹⁹⁶ Bkz.: İzzet, "İçtimai Hayatta Kadın", ss. 325-327.

¹⁹⁷ Ayhan Çetin, "Babanzâde Ahmed Naim ve Ahmet Ağaoğlu'na Göre Da'vâ-yı Ahlâk-ı Amelî", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, 2012, ss. 142-143.

ile benzer şekilde kadınlar sağlıklı toplumların yapıtaşlarıdır. Kadınları iyi eğitilmemiş toplumların medeni dünyada bir yerinin olamayacağını vurgular.¹⁹⁸ Ahmet Naim ile Ağaoğlu'nun görüşleri kadının önemi üzerinde örtüşmekle birlikte kadının sosyal hayattaki rolleri üzerinde farklılaşmaktadırlar. Ahmet Naim kadının eğitimini, gelişmesine önem vermiş ancak sosyal hayatta dini emirler ölçüsünde hareket etmesinin gerekliliğini savunmuştur. Bu düşünürler ile Mehmed İzzet'i değerlendirdiğimizde ise İzzet'in iki düşünürün ortasında yer aldığını söylemek mümkündür. İzzet'in görüşlerinde kadının sosyal hayatı içinde uyması gereken dini emirlerden bahsettiği görülmemektedir. Ağaoğlu gibi de dini emirlerin bir kenara alınması gerekliliğinden de söz etmemektedir. İzzet'in kadın meselesini, bu noktalarda üzeri kapalı bir biçimde ele aldığı söylenebilir.

2.2. Vazife Anlayışı

Vazife kavramı, Osmanlı'nın son dönem ahlak literatürüne Batı etkisi ile girmiştir denilebilir. Vazife, Batı'dan ahlak alanında yapılan çeviriler ile düşünürlerin üzerinde durduğu bir mesele halini almıştır. Ahlak alanında çalışmalar ortaya koyan düşünürler, eserlerinde bu kavrama genişçe yer vermiştir. Osmanlı ahlakçıları ahlak kanunu vazifeyle temellendirmiş, vazife kavramını çoğunlukla İslam ahlak anlayışı çizgisiyle birlikte sunmuşlardır.¹⁹⁹

Vazife ahlakı, Kant'ın düşünce sisteminden etkilenecek ortaya konulan önemli bir ahlak anlayışıdır. Teolojik ahlak anlayışına karşı olan Kant, insanın hür olduğunu, kendi yasalarını kendisinin koyması ve o yasalara uyması gerekliliğini savunarak deontolojik ahlak görüşünü kabul etmiştir. Kant için ahlaki eylem özgürce yapılan eylemdir. Ahlaki iyiyi, klasik anlayışta olduğu gibi eylemin sonucunda değil, eylemi yapmaktaki niyette görür. Ona göre bir eylemi yapmaktaki niyet vazifeden kaynaklanmalıdır. Vazife, bir eylemin ahlak kanunu karşısında zorunlu olarak ve saygıdan dolayı yapılmasıdır.²⁰⁰ Kant, Tanrı'nın varlığına inanmadan da ahlaki

¹⁹⁸ Çetin, "agm.", s. 143.

¹⁹⁹Bkz.: Ahmed Nazif, *Ahlâk-ı Diniye ve Vezâif-i İslâmiye*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul, 1331; Ali Seydi, *Ahlâk-ı Dinî*, Dersaadet, 1329; Mustafa Çağrıncı, "Vazife", *DİA*, TDV Yay., C. XLII, İstanbul, 2012, ss. 581-582.

²⁰⁰ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, 1995, s. 15; Yücel Çapar, "Ali İrfan Eğribozî'nin Ahlak Anlayışı", Basılmamış Yüksek

vazifeyi insanın bilebileceğini söylemiştir. İyinin, Tanrı buyruğu olduğu için değil iyi olduğu için yapılması gerektiğini söyler.

Kant, ahlakı her türlü eğilimden ve duygusallıktan uzak tutma gayretindedir. O ahlakı, insanın salt akli ile değerlendirir. O, vazife olması yönüyle ahlaki kurallara uymayı, ahlakın temel gayesi olarak görmektedir.

Osmanlı ahlakçılarından Ali İrfan Eğribozî, insanların insani ve medeni özelliklerini elde etmenin, vazifelerini yerine getirmek ve hukuklarını gözetmekle mümkün olduğunu söylemiştir. Eğribozî, saadete ancak bu yol ile ulaşılabileceğinin altını çizmiştir. O vazifeyi “kanunları isteyerek yapmak” olarak tanımlamıştır. Allah’a kul olarak O’nun gönderdiği kanunlara uymayı insan için vazife olarak kabul etmiştir.²⁰¹

Hayatın her alanını İslam ahlakı temeline dayandırma gayretinde olan Eğribozi’nin Kant’tan etkilenerek vazife kavramını kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte o Kant’ta olduğu gibi ahlakı salt akıl ile temellendirmemiştir. Allah ve Peygamber’in emirleri, onun vazife anlayışının dayandığı kaynak konumundadır.

Osmanlı’nın son dönem ahlakçılarından Kant etkisinin görüldüğü bir diğer düşünür Ali Seydi Bey (1870-1933)’dir. O eserlerini Kant’ın vazife kavramını kullanarak yazmıştır. Ahlakın kaynağı olarak dini emirleri kabul etmiştir. Ona göre ahlaki eylemlerin amacı olgunlaşmak, dünya ve ahirette mutluluğa ulaşmaktır. Ahlaki eylemler için o, vazife kavramını kullanmıştır.²⁰²

Ali İrfan Eğribozî ve Ali Seydi Bey, Osmanlı’nın son dönem ahlak anlayışlarına örneklik teşkil eden iki isimdir. Yukarıda Osmanlı’nın son döneminde Kant’tan etkilenmelerin fazlaca olduğunu söylemiştik. Bu iki düşünürün de deontolojik ahlak görüşüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onlar, ahlakın temelini Kant’ta olduğu gibi salt akla değil dini emirlere dayandırmışlardır.

Lisans Tezi, (Danışman: Ömer Faruk Erdem), *Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2019, s. 29.

²⁰¹ Çapar, “agt.,” s. 30.

²⁰² Merve Doğrugören, “Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Düşüncesinde Ahlak (Ali Seydi Bey (1870-1933) ve Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934) Örneği)”, *Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, (Danışman: Mehmet Harmancı), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2021, s. 40.

Mehmed İzzet ise *Ahlak* adlı eserinde, dönemindeki genel anlayışında görüldüğü gibi Kant'ın vazife ahlakının etkisinde kalarak ahlak kanununu vazifeye dayandırarak açıklar. Kant'ın da vazife ahlakının temelini Leibniz'den aldığını belirtir ve ondan şu sözleri aktarır:

“Vazifemiz tekemmül etmek ve hemcinslerimizin tekemmülüne yardım etmektir; beşerin tekemmülü ise tabiatının ahenkli ve muntazam bir surette inkişafından ibarettir. Binaenaleyh tabiatımıza iktidâ ederek, hayra doğru, binaenaleyh saadet-i hakikiyeye doğru teveccüh etmiş oluruz. Tabiatımızın icâbâtını bize izah eylemek, sarîh ve mübeyyen malumat ile hayrımızı taharri etmeye olan daimi meyelanımızı tayin etmek aklın vazifesidir.”²⁰³

Mehmed İzzet, mefkûrenin hedefini iyi yaşam olarak belirledikten sonra, Kant'ın düşüncesine de uygun olarak ahlaki iyinin neliğini sorgular. Ahlaki iyi nedir? Bir şeyin ahlaken iyi olmasının şartı nedir? Ahlaki içeriğe sahip olan mizaç erdemleri; yüreklilik, kararlılık, sebat etmek hayata saadet veren inanışlar çeşitli açılardan iyi ve istemeye değerdirler ancak ahlaki iyinin ölçütü kabul edilemezler. Güçlülük, zenginlik, onur, sağlık gibi mutluluk adı altında her türlü esenlik de aynı şekilde mutlak anlamda ahlaki iyi için bir ölçüt sayılmazlar.²⁰⁴ Çünkü bu eylemler kötü niyetlere araç olabilmektedir. O halde ahlaki iyinin ölçütü nedir? Mehmed İzzet'e göre ahlaki iyi, *irade-i hayr*dir. İyi isteme, ahlaki kıymetin zorunlu ve yeterli şartıdır. Hatta iyi niyetini, iyi isteme halini eyleme dönüştüremese de gayretine mukabil yine de hayırdır, iyidir.²⁰⁵

Mehmed İzzet, bizatihi hayr olan bu irade kavramı için, Kant'ın açıklamalarına yer verir. Kant, tabiatla hikmet ve gayeyi araştırarak meşru gösterme gayretinde bulunuyor. Kant'a göre hikmet ve gaye fikri eşyaya verilecek değer için zaruri bir noktadır. Mehmed İzzet, iyiyi isteme ile tabiatla hikmet ve gaye fikrini değerlendirir. Misal olarak akli ele alır. Akıl insana, mutluluğa ulaştırmak hikmet ve gayesi ile verilmemiştir. Aklın hikmet ve gayesi daha üstün ve asil bir eylem

²⁰³ Görkaş, “Mehmet İzzet'in Kayıp Eseri: Ahlak”, s. 570.

²⁰⁴ Kant, *a.g.e.*, s. 8.

²⁰⁵ Görkaş, “Mehmet İzzet'in Kayıp Eseri: Ahlak”, s. 577

olmalıdır. O eylem *irade-i hayr*dir. Akıl iradeyi, sırf mutluluğu elde etmek için değil iyiyi isteme için kullanır.²⁰⁶

İrade-i hayr nedir? Mehmed İzzet'e göre irade-i hayr, vazifeye göre amel etme iradesidir. Bununla birlikte vazifeye göre, vazifeye uygun yapılan amel tek başına yeterli değildir. Zira vazifeye uygun olup ahlaki bir değer taşımayan eylemler de olabilmektedir. Bu benzeşmeden kurtulmak ve vazifenin neliğini ortaya koymak için Mehmed İzzet, eylemlerin saiklerini ikiye ayırır. Vazifeden doğan saikler ve meyillerden doğan saikler. Ahlaki eylemler vazifeden kaynaklı, vazife olduğu için yapılan eylemlerdir. Ahlaki eylemler, eylemin konusuna yahut hedefine göre kıymet taşımaz. Vazife saiki ile yapıldığı takdirde kıymet taşır. Mehmed İzzet'in fikirlerini Kant'ın fikirleri ile özetleyecek olursak, ödev/vazifeden dolayı yapılan eylemin ahlaki değeri, onunla ulaşılabilecek amaç ile değil onu yapmaya karar verdiren isteme ilkesi ile belirlenir.²⁰⁷ Vazife ise bir eylemi ahlaki kanuna göre yapma zorunluluğudur. İrade bir eylemi gerçekleştireceğinde vazife saiki ile yapması için bir neden gereklidir. O neden ise ahlaken en münasip olan *saygı*dır. Saygının korku ve meyl ile benzerliği de vardır. Saygı onlardan farklı olarak sırf düşüncedir, fikri kanundur. Saygı bir eylemi gerçekleştirmek için hem neden hem hedeftir.²⁰⁸

Ahlakın kökeni ile ilgili meselede İslam ahlakçıları ahlakın kaynağını din olarak kabul ederler. Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934), Ali Seydi Bey, Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951), Ali İrfan Eğribozî gibi düşünürler ahlakı dine dayandırmışlardır. Babanzâde Ahmed Naim, ahlakın din ile temellendirilmesi gerektiğini düşünür. Ahmed Naim deontolojik ahlak görüşüne sahip olmakla birlikte Kant'ın, ahlakı akıl ile temellendirmesine eleştirilerde bulunur. Kant'ın ahlak yasasının sadece eylemlerimizi kapsadığını niyetimizi ihmal ederek kuvvede kalmış, tatbik sahasına çıkamamış olduğunu savunmuştur. İslam ahlakını, Kant ahlakından ve genel olarak rasyonalist ahlak teorilerinden üstün görmüştür. Ahmed Naim'in bu eleştirisi eksik kalmaktadır. *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserinde Kant, "İyi istemeden (iyi niyet), başka kayıtsız şartsız iyi diye isimlendirilecek başka

²⁰⁶ ay.

²⁰⁷ Kant, *age.*, s. 15.

²⁰⁸ Görkaş, "Mehmet İzzet'in Kayıp Eseri: Ahlak", s. 577.

bir şey tasavvur etmek imkânsızdır.”²⁰⁹ sözleriyle niyetin önemine vurgu yapmıştır. Kant, ahlak yasasının sadece eylemlerimizi kapsamadığı aynı zamanda iyi niyetinin de olması gerektiğinin altını çizmiştir.²¹⁰

Ahlakın kaynağını dine dayandıran bir diğer düşünür Ali Seydi Bey’dir. Ahlakın temelini din olduğunu, dinin kurallarının ise Allah’ın takdiriyle anlam kazandığını ifade etmiştir. Ahlaki ilkelerin eyleme dönüşmesi noktasında dinin yaptırım gücünün fazla olduğunu belirtmiştir.²¹¹ Benzer şekilde Ahmet Nazif (?-1858), dini bir emri ahlaki bir vazife olarak görmektedir.²¹² Mehmed İzzet’in, zikrettiğimiz bu düşünürler ile ortak noktası Batı kaynaklı bir dönüşümü eleştirmeleridir. Bununla birlikte Mehmed İzzet, ahlakı dine dayandırma noktasında onlardan ayrılır.

Kant, vazife anlayışını insan vicdanından çıkarmıştır. Vazife fikri tecrübi bir bilgi değildir. Ahlakiyat tecrübe üzerine inşa edilseydi hemen yıkılırdı. Ahlak kanununun kaynağı, *akıl* olabilir. Sırf akla dayalı bilgi ve yöntem ile belirlenebilir. Ahlaki kaynağı belirleyecek olan metafiziktir.²¹³ Burada Mehmed İzzet’in, ahlak kanununun kaynağını dini emirler ile değil akılla açıklaması, onu Kant ile aynı anlayışta kesitirirken dönemin genel dine dayalı ahlakından ayıştırmaktadır. Rasyonalist ahlak anlayışı çizgisinde duran İzzet, dini bu noktada referans almamaktadır. Ahlakın kaynağı noktasında eserlerinde dini ifadelerle yer vermemektedir.

Mehmed İzzet, ahlakın evrenselliği meselesinde İslam ahlakçıları ile ortak görüşü savunmuştur. Ahlak kanununu mutlak ve mecburi gören Ahmet Nazif ile ahlaki kuralların milliyete, kavmiyete, mezhebe göre değişmediğini savunan Ahmet Hamdi Akseki ile benzer görüştedir.²¹⁴ Mehmed İzzet, ahlak yasasının “kanûn-i

²⁰⁹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 15;

²¹⁰ Ahmed Naim, *İslam Ahlakının Esasları*, Notlar İlave Ederek Sadeleştiren Recep Kılıç, TDV Yay., Ankara, 2014, s. 24; Doğrugören, “agt.”, s. 72.

²¹¹ Doğrugören, “agt.”, ss. 84-85.

²¹² Ayhan Öz, “Ahmet Nazif ve Son Osmanlı Geleneğine Katkısı”, *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlak Anlayışları*, İstanbul, 2017, ss. 188-210.

²¹³ “agm.”, ss. 577-578.

²¹⁴ Öz, “agm.”, s. 201; Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri, Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, Sad. Ali Arslan Aydın, Yasin Yay., İstanbul, 2006, s. 20.

külli” suretinde yani bütünsel bir yasa olmasının gerekliliğinden bahseder. İzzet’in kanûn-i külli fikri Kant’ın vazife anlayışındaki evrensellik ile de uyumludur.²¹⁵

Mehmed İzzet, iradeyi *amelî akıl* olarak belirler. Tabiatıta her şey kanuna tabi olarak hareket etmesine rağmen akla sahip olan insan, kanunların tasavvuruyla, ilkelere göre hareket etmek melekesine sahiptir.²¹⁶ İrade bir emre (buyruk) binaen tatbik edilir. Bütün emirler ise mükellef olmak fiiliyle ifade edilir. Emirler ise ikiye ayrılır: Bir emir, bir ameli sırf arzu olunan bir şeyi elde etmek için vesile olarak bulunuyorsa bu *Farazî- Şartî Emirdir* (koşullu buyruk). Eğer bir emir, bir ameli kendinde iyi olmak itibarıyla başka bir maksat gözetmeden yapmayı zorunlu görüyorsa bu *Kat’î- Mutlak Emirdir* (Kesin Buyruk). Mehmed İzzet’e göre ahlakîyatın kanunu olan emir *Kat’î-Mutlak Emirdir*.²¹⁷ İzzet’in bu kavramı ile Kant’ın “kategorik imperatif” ile açıkladığı kavram aynı manadadır. Kat’î- mutlak emrin ilk şekli ise “Ancak aynı zamanda külli bir kanun olmasını isteyebilecek düstura göre amel et.”²¹⁸ şeklinde belirler. Mutlak emir, kendinde iyi, varlığında mutlak kıymete sahip olandır o da akıllı varlıktır, insandır. İnsan, kendinde iyidir ve mutlak emirlerin gayesidir. Mehmed İzzet akıllı varlık için emri şöyle belirler: “Öyle amel et ki insanîyeti gerek kendi şahsında ve gerek diğer birinin şahsında daima bir gaye gibi istimâl etmiş, fakat hiçbir zaman sırf bir vesile gibi kullanmamış olasın.”²¹⁹

Mehmed İzzet, insanın ahlak kanununun gayesi olduğu gibi aynı zamanda kanun koyucusu da olması gerektiğini belirtir. Akleden bir iradeye sahip olan insan, bu kanun koyucu olma görevini, “kendisinin külli yasa koyucu irade olduğu” fikriyle amel ederek elde edebilir.²²⁰

Mehmed İzzet, Batı’nın düşünce şekillerini bütün haliyle kabul etmemenin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bununla birlikte geleneğimizde var olan bazı zihin yapılarını da eleştiriye tabi tutarak değişimin olması noktasında açıklamalar yapmıştır. İzzet’in ifadelerinde, Eğribozî’de ve Ali Seydi’deki gibi Allah’ın ve Peygamber’in emirlerinden bahsettiği görülmemektedir. İyi yaşama vurgu yapmakla

²¹⁵Görkaş, “Mehmet İzzet’in Kayıp Eseri: ‘Ahlak’”, s. 567.

²¹⁶ s. 578.

²¹⁷ ss. 565, 579.

²¹⁸ s. 579.

²¹⁹ s. 580.

²²⁰ ay.

birlikte erdemlerden, faziletlerden detaylıca bahsetmez. Vazife ahlakını özünde Kant'ın anlayışıyla benzer şekilde kabul etmiş ancak bunu kendi mefkûre düşüncesi ile birleştirerek ifade etmiştir.

Mehmed İzzet özetle insanın özünün vicdan, vicdanın özünün irade, iradeyi de amelî akıl olarak belirlemiştir. İnsan kendinde var olan bu irade ile iyi olana yönelmeyi istemekte, *iyi yaşamayı* istemektedir. Bu istek hedef-i mefkûre yani vazife anlayışıdır. İnsanın hedef-i mefkûreye uygun yaşaması, ahlaken en uygun kavram olan, saygıdan dolayıdır. Mehmed İzzet hedef-i mefkûre fikrine ulaştıktan sonra ise bu mefkûrenin kanûn-i külli yani bütünsel bir yasa olması gerektiği fikrine ulaşmıştır. İnsan ahlak yasasına uymakla birlikte o yasayı koyan olmaktadır.²²¹

2.3. Hürriyet Anlayışı

Düşünce tarihinde ahlak felsefesinin ana problemiği içinde yer alan irade hürriyeti, İslam ahlakçılarının da üzerinde durduğu ve tartıştığı önemli bir meseledir.²²² Hür bir davranış, karar ve seçimi gerekli kılar. Hürriyet, insanın bir mesele üzerinde düşünmesi, düşündüğünü ifade etmesi, karar vermesi ve eylemde bulunabilme hakkına sahip olmasıdır. Hürriyetin temel unsurlarından biri seçim diğeri eylemdir.²²³

Hürriyet, iradenin dışarıdan gelen bir gücün etkisi olmadan bir eylemi gerçekleştirmesidir. Fârâbî hürriyeti keremle eş anlamlı kabul etmiştir. Kibirlenme ve alçalma şeklinde var olan iki aşırı ucun orta noktasında yer alan erdemi ifade için kullanmıştır. Fârâbî, İslam düşünce tarihinde ilk kez bu tanımlamanın haricine çıkararak hürriyeti, siyaset ve sosyoloji alanına taşımıştır. Bu açıdan o hürriyeti, fertlerin istek ve arzularını gerçekleştirme özgürlüğü olarak tanımlamıştır.²²⁴

Son dönem Osmanlı düşüncesinde de hürriyetin Fârâbî'de olduğu gibi siyasi anlamı ön plana çıkmıştır. Bu dönemde ansiklopedi, sözlük, dil alanında önemli çalışmaları bulunan Ali Seydi Bey hürriyeti, insanın içinde bulunduğu ortamın doğal

²²¹“agm”, s. 567.

²²² Mustafa Çağrı, “Hürriyet”, *DİA*, TDV Yay., C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 504; Doğrugören, “agt.”, s. 33.

²²³ Kemal Göz, “Hürriyet Kavramı ve Batı Dünyasındaki Gelişimi”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 49, 2009, ss. 159-161.

²²⁴ Çağrı, “Hürriyet”, s. 504.

haklarından kanun ve kaidelerin imkân verdiği sınırlar dâhilinde faydalanması olarak tanımlamıştır. İnsan seçim yapmakta hürdür ancak kendisi dışındakilerin haklarına saygı duyması bir vazifedir. İnsan kendi sınırları dâhilinde istediğini yapabilir ancak karşısındakinin hürriyet sınırına girmemelidir.²²⁵ Osmanlı'nın son yıllarında yaşamış ahlakçılardan Ali İrfan Eğribozî (1870-?), hürriyet konusunda seçmek ve seçimde hür olmak kavramlarını kullanır. İnsanın mutlak hürriyete sahip olmadığını vurgular. Ali Seydi Bey ile benzer anlayışa sahip olarak hürriyeti vazife ile sınırlandırır. Hürriyet bireyin kendisi için bir haktır ancak başkalarının hürriyetlerine saygı göstermek de vazifedir. Kişinin hürriyeti diğer insanların hürriyet sınırı ile mukayyettir.²²⁶ Mehmed İzzet'in hürriyet bahsindeki söylemleri yukarıda bahsettiğimiz görüşlerle özünde benzerlik gösterir. İzzet de aynı şekilde mutlak anlamda bir hürriyetten bahsetmez. Hürriyetin sınırını belirler ancak bunu yaparken bireyi ön planda tutar.

Ahmed Naim ise kader inancı ile irade hürriyetini bir arada savunmanın İslam düşüncesinde mümkün olduğunu söylemiştir. Ona göre, Allah insanlara doğru ve yanlış yolları göstermiştir. İyiliğin ve kötülüğün ilkelerini anlatmıştır. İnsana irade verip seçme özgürlüğü tanımıştır.²²⁷ İzzet hürriyet bahsinde Ahmed Naim'de olduğu gibi dini ifadeler kullanmaz ve eylemin akıl ile belirleniminin mümkün olduğunu düşünür. İslam ahlakçıları ile mutlak hürriyetin olmadığı noktasında benzeşse de hürriyeti açıklamada onlar gibi kader inancından bahsetmez.

Mehmed İzzet'e göre hürriyet, insanın kendi kendine kanun koyucu olma melekesidir; muhtariyettir. Muhtariyet ahlak kanununun ifadesidir. Ahlakiyet ise hür olmanın bir neticesidir. Burada İzzet'in ahlakın temeline hürriyeti önemli bir faktör olarak ele alması, Kant'ın görüşleriyle de benzerlik göstermektedir. Hayırlı olan irade, amelî kanunu külli kanuna çevirebilendir.²²⁸ İnsan temelde iki oluşla ilişkilidir: Hisler âlemi ve akıl âlemi. Akıl âlemi, sırf akli kanunlara tabidir. İnsanın iradesi, bu kanunlara kendi kuralları ile dâhil olan hür bir iradedir. Hürriyet ve ahlak kanunu akıl âleminin tasdikine bağlıdır. İnsan eğer yalnız akıl âlemine mensup olsaydı

²²⁵ Doğrugören, "agt.", s. 34.

²²⁶ Çapar, "agt.", ss. 26-27.

²²⁷ Doğrugören, "agt.", ss. 66-68.

²²⁸ ss. 582-583.

eylemlerinde sırf hür olurdu. Yalnız hisler âlemine mensup olsaydı eylemleri zorunlu olarak doğal olayların seçimine bağlı olurdu fakat insan her iki âlemin de mensubudur. Akıl âlemi, hisler âleminin esası olması yönüyle, akıl âleminin amelî mefkûresi insana vazife olarak zorunlu oluyor. İzzet burada da Kant'ın görüşleriyle uyumlu olarak insana, akıl ve irade ile hürriyet adı altında eylemde bulunma yükümlülüğü getiriyor. Özetle akıl âlemi mefhumu; insanın meyilleri, etkilenen irade ve kanun koyan külli iradeyi birleştirmektedir.²²⁹

Hürriyet ve zorunluluk bir arada olmasına rağmen farklı şekildedirler. Bu minvalde insan eylemlerini hisler âleminde, iradesini akıl âleminde gerçekleştirir. Hürriyetin nasıl mümkün olduğunu anlatmayı istemek doğru değildir. Hürriyet bir açıklama kabul etmez. Hürriyetin nedeni bir şarta bağlı değildir. Hürriyetin nasıl mümkün olduğu, sırf aklın nasıl amelî olduğu, insanı sorumlu kılan bütünsel yasa anlaşılmaz olarak kalmaktadır. Mehmed İzzet, bu anlaşılmazlığın sebebinin insan zihninin tabi sınırlarından kaynaklandığını belirtir.²³⁰

---

²²⁹ s. 584.

²³⁰ Görkaş, "Mehmet İzzet'in Kayıp Eseri: 'Ahlak'", s. 584.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Mehmed İzzet, yaşadığı dönemin fikri buhranı içinde ilmî çalışmalarına istikrarla devam eden, felsefi düşünüş metoduyla çağdaşları ve öğrencileri tarafından dikkatleri üzerine çeken Osmanlı'nın son devir düşünürlerindedir.

Dârülfünunda hocalık yaptığı yıllarda ahlak ve içtimaiyat derslerine girmesi, onun daha öncesinden de yaptığı çalışmalara yenilerini eklemesi için zemin oluşturmuştur. Dârülfünunda ders verdiği dönemde, ilme katkı sunmuş, öğrenci yetiştirmeye önem vermiş, yaşamının son yıllarına değin öğrenmeye ve eser vermeye gayret göstermiştir. İzzet öğrencilerine, konulara dogmatik bir düşünüş ile değil, ilmî şüphe ile yaklaşmanın gerekliliğini öğretme gayretinde olmuştur. İzzet şüpheyi septik bir tavırla değil bilakis felsefi bir metot ile kullanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son yılları ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşayan düşünürlerin genel çabası, devletin yaşadığı gerileme ve toplumda görülen ahlaki değişimler için çareler aramak olmuştur. Kanaatimizce İzzet'in çabası, birey merkezli olup toplumsal bir bilinçlenme, birlik olma ideali olmuştur. İnsanı vicdanlı, şuurlu, irade sahibi ve iradesinde hür olan bir varlık olarak anlamlandırmıştır. Ona göre insan, iradesini mefkûre hedefi doğrultusunda kullanmalıdır. Hedef-i mefkûre iyi yaşam olmakla birlikte bu vazife tüm insanlık için bir yasa olmalıdır. Böylece İzzet tümevarım metodu ile insandan yola çıkmış, tüm insanlık için genel bir yasa fikrine ulaşmıştır. Böylece Mehmed İzzet, Kant'ın yapmış olduğu ahlak metafiziğini, Türk düşüncesinde kendi kavramları ile ve kendi değerlerine uygun olarak aktarmaya çalışmıştır.

Mehmed İzzet millet ve milliyet kavramlarına verdiği anlam ile döneminde diğer düşünürlerden ayrılır. İzzet ahlakta ortaya koyduğu vazife anlayışına uygun olarak milli sorumluluk ve görev anlayışına sahiptir. Milli sorumluluk anlayışının, ahlakta olduğu gibi vicdani bir boyutu vardır. Vicdan ile milli sorumluluk duygusu milli görevi zorunlu kılar. Mehmed İzzet'in ahlaki görüşlerinde hedef-i mefkûre olarak karşımıza çıkan idealist yaklaşımını, milliyet kavramı için de kullandığını görüyoruz. Birey için iyi yaşam nasıl vazife oluyorsa toplum için de milliyet aynı

şekilde vazife halini almaktadır. Vazifeyi gerçekleştirmenin ise inanç ve irade işi olduğunu vurgulamış ve istikrarla çalışmanın gerekliliğine inanmıştır.

Mehmed İzzet, Tanzimat sonrası dönemde toplumun yaşadığı fikri karışıklık üzerinde ve sosyal hayat içinde ortaya çıkan sorunların her biri üzerinde düşünüp, sorgulamış ve kendine özgü tenkit metodu ile konuları irdelemiştir. Bu konulardan biri kadının sosyal hayata dâhil olmasıdır. İzzet, Cumhuriyet'in ilanından sonra kadının sosyal hayata girmesi üzerinden yapılan tartışmaları değerlendirir. Kadının çalışması yahut aile içinde durması, kadının kendisi ve toplum üzerindeki katkıları ve olumsuz getirileri hakkında, dönemi için ilk sayılabilecek değerlendirmeleri yapmıştır. Değerlendirmelerinden ahlaki çıkarımlar yapmış kadının çalışma hayatı ile mutluluk arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

Mehmed İzzet'in ahlaki yaklaşımı, Batı düşüncesinde yaşanan dinî reformun kendi manevi hayatımız için de zaruri olduğu şeklindedir. Sosyal hayatta yaşanan konuları yenilikçi dinî bakış ile birlikte ahlaki yönlerden ele almaya çalışmıştır. İzzet'in ahlaki yaklaşımının temel unsurunu din oluşturmakla birlikte ona felsefi bir kavrayış kazandırmak da temel gayesi olmuştur.

Mehmed İzzet'in bir ideolojinin savunuculuğunu yapmamış olması, onun ilmi anlamda objektifliğine katkı sağlamıştır diyebiliriz. Döneminde var olan içtimaiyatçılığa ise felsefi düşünüş tarzı ile yaklaşmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

“Abel Rey”, *Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, (Yayımlayanlar: Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim), C. XII, Sabah Yay., İstanbul, 1992, s. 518.

ADIVAR, Adnan, “Mehmet İzzet”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 299-301.

AKKUŞ, Mehmet Ali, “Türkiye’de Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişiminde Mehmet İzzet Bey”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Yılmaz Bingöl), *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2020.

AKSEKİ, Ahmet Hamdi, *Ahlâk Dersleri, Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, Sad. Ali Arslan Aydın, Yasin Yay., İstanbul, 2006.

ARGUNŞAH, Hülya, “Ziya Gökalp’in Limni ve Malta Mektuplarında Aile, Kadın ve Çocuk Eğitimi Fikri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Kayseri, 1996, ss. 246-263.

ALİ SEYDİ, *Ahlâk-ı Dinî*, Dersaadet, 1329.

ARSLANTÜRK, Hüseyin, “Türk Sosyoloji Tarihinde Mehmet İzzet ve ‘Yeni İçtimaiyat Dersleri’ Adlı Eserinin Sosyolojik Değerlendirmesi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Zeki Arslantürk), *Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü*, İstanbul, 1999.

AYTAÇ, Kemal, “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nda ‘Milliyet’ ve ‘Millî Kişilik’ Meselesi”, *Millî Kültür Dergisi*, S. 74, 1990, s. 38-42.

BAYRAKTAR, Levent, “Mustafa Şekip Tunç’un İnsan Anlayışı”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 36, 2002, ss. 130-136.

BAYRAKTAR, Mehmet Faruk, “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *DİA*, TDV Yay., C. V, İstanbul, 1992, ss. 36-38.

BİRCAN, Ufuk, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Türk Düşünürü: Mehmet İzzet”, *Dicle İlahiyat Dergisi (DİD)*, C. XX, S. 2, 2018, ss. 42-43.b8b

BOLAY, Süleyman Hayri, “Mehmet İzzet (D. 1891-1930)”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşüncesi*, Nobel Yayıncılık, 2015.

BULUT, Atike Kübra, “İsmail Fennî Ertuğrul’un Ahlak Anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Murtaza Korlaelçi), *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2016.

CELAL, Sadreddin, “Mehmet İzzet”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 308-312.

CUNBUR, Müjgân, “Ziya Gökalp ve Kadın”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 36, 1965, ss. 956-965.

- ÇAĞRICI**, Mustafa, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.
- _____ Mustafa, “Ahlak”, *DİA*, TDV Yay., C. II, İstanbul, 1989, ss. 1-9.
- _____ Mustafa, “Hürriyet”, *DİA*, TDV Yay., C. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 502-505.
- ÇAĞRICI**, Mustafa, “Vazife”, *DİA*, TDV Yay., C. XLII, İstanbul, 2012, ss. 581-582.
- ÇAPAR**, Yücel, “Ali İrfan Eğribozî'nin Ahlak Anlayışı”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Ömer Faruk Erdem), *Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2019.
- ÇALEN**, Mehmet Kaan, “Şemsettin Sami'den Ziya Gökalp'e Millet Kavramının Evrimi”, *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu Bildiriler*, Edit.: Yüksel Topaloğlu, Ayşe Nur Özdemir, Barış Berhem Acar, Trakya Üniversitesi Yay., 2017, Edirne, s. 253-271.
- ÇETİN**, Ayhan, “Babanzâde Ahmed Naim ve Ahmet Ağaoğlu'na Göre Da'vâ-yı Ahlâk-ı Amelî”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, 2012, ss. 1131-151.
- ÇINAR**, İpek, “Mustafa Şekip Tunç'un Medeni Felsefesinde Kadın”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C. 126, S. 246, 2020, ss. 333-346.
- DEĞİRMENCİOĞLU**, M. Coşkun, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- DOĞRUGÖREN**, Merve, “Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Düşüncesinde Ahlak (Ali Seydi Bey (1870-1933) ve Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934) Örneği)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Mehmet Harmancı), *Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2021.
- ERDEM**, Hüsameddin, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 1996.
- ERGÜN**, İsa, “Üç Farklı Zihniyet Açısından Eğitim ve Toplum: Mehmet İzzet Şevki, Mehmet İzzet ve Mehmet Şemsettin Günaltay Örneği”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hakan Coşar), *Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kastamonu, 2021.
- ERİŞİRGİL**, Mehmet Emin, “Mehmet İzzet”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 306-307.
- FINDIKOĞLU**, Ziyaeddin Fahri, “Mehmet İzzet ve Eseri”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet'in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 315-320.

GÖRKAŞ, İrfan, “Mehmet İzzet’in Kayıp Eseri: ‘Ahlak’”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. XIX , S. 37, 2021, ss. 549-590.

_____, “Mehmet İzzet’in Bilinmeyen Bir Eseri: Medrese-i Aliyye Felsefe Dersleri Birinci Kitab İlm-i Ruh”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 72, 2020, ss.198-238.

GÖKALP, Ziya, “Mefkûre Nedir?”, *Armağan*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1958, s. 70-71.

GÖZ, Kemal, “Hürriyet Kavramı ve Batı Dünyasındaki Gelişimi”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 49, 2009, ss. 157-169.

GURBETOĞLU, Ali, “II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Ahlâk Eğitimi ve Ahlâki Değerler (1908-1918)”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. IV., S. 1., 2007, ss. 81-101.

GÜNEŞ, Melek Yıldız, *Darülfünun’da Ahlak Dersleri*, İlem Yay., İstanbul, 2020.

GÜNGÖR, Erol, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1981.

HANIOĞLU, M. Şükrü “Batılılaşma”, *DİA*, TDV Yay., C. V, İstanbul, 1992, ss. 148-152.

İBŞİR, Mazhar Şevket, “Mehmet İzzet Hakkında”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 326-329.

İZZET, Mehmet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar*, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

_____, *Yeni İctimaiyat Dersleri*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

_____, *Ahlak*, Dârülfünun Matbaası, 1335.

_____, *Abel Rey’in Felsefe ve Rûhiyat Eserinden Amelî Ahlak Mebâhisi*, İstanbul, 1336.

_____, *Nazari Ahlak: Abel Rey’in Felsefe ve Rûhiyat Dersleri Unvanlı Eserinden Tercüme Edilmiştir*, Dârülfünun Matbaası, İstanbul, 1339.

_____, “Vakıa ve Mefkûre I”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 173-176.

_____, “Mefkûre ve Vakıa II”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 177-181.

_____, “İctimaiyat, Muasır Hayat ve Büyük Adamlar I- II- III”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss.351-380.

_____, “İçtimai Hayatta Kadın”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 325-327.

_____, “Aciz İnsan”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 343-345.

_____, “Makaleler”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 146-380.

_____, “İçtimaiyata ve Ahlaka Dair Fransızca Eserler I”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 146-153.

_____, Mehmet, “Yamalı Ruh Yekpare Olmaz Mı?”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Sosyal Felsefesi*, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, ss. 211-213.

_____, Mehmet, “Kömürcünün İmanı”, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Haz.: M. Coşkun Değirmencioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 244-247.

_____, Mehmet, “Zenon ve Muakipleri”, Haz. M. Coşkun Değirmencioğlu, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 140-145.

İZZET, Orhan, “Mehmet İzzet’in Hayatı”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 296-297.

KAPLAN, Mehmet, “Ziya Gökalp ve Mefkûrecilik”, *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, C. II, S. 7, 1977, ss. 329-336.

KARAMAN, Hüseyin, “İslam Ahlak Filozofları”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi-El Kitabı*, Ed. Müfit Selim Saruhan, Ankara, 2014, ss. 171-192.

KARAŞAHAN, Yakup Emre, “Ziya Gökalp’in Ahlak Felsefesi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Süleyman Doğan), *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 78.

KOÇ, Rahşan, “Mehmet İzzet: Biyografisi, Sosyolojisi, Milliyetçiliği”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Beşir Atalay), *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 1996.

KIZILOLUK, Hakkı, “Ülkemizde Sosyolojinin Tanınmasında Ve Gelişmesinde Katkıları Olan Bir Düşünür: Mehmet İzzet”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. IX, S. 2, Sivas, 2008, ss. 31-44.

NAİM, Ahmed, *İslam Ahlâkının Esasları*, Notlar İlave Ederek Sadeleştiren Recep Kılıç, TDV Yay., Ankara, 2014.

SADEDDİN, Orhan, “Mehmet İzzet: Kimdi ve Bize Neydi?”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 258- 264.*

ŞİMŞEK, Abdülazim, “Türk Milliyetçiliğinin İki İdeoloğu: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura’yı Birlikte Okumayı Denemek”, *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi, S. 59, 2017, s. 53-68.*

ÖZ, Ayhan, “Ahmet Nazif ve Son Osmanlı Geleneğine Katkısı”, *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlâk Anlayışları, İstanbul, 2017, ss. 188-210.*

ÖZERVARLI, M. Said, “Osmanlı’nın Son Dönemindeki Batılılaşma Hareketinin İslam Düşüncesinde Yenilik Çabalarına Tesiri”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, Der. Hidayet Yavuz Nuhoglu, İSAM Yay., İstanbul, 2001, ss. 663-673.*

ÖZTÜRK, Halil Nimetullah, “Merhum Mehmet İzzet Bey”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 270-273.*

SANLI, Ferit Sâlim, “İki Tarz-ı Türkçülük: “Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura’nın Fikirlerinin Mukayesesi”, *4. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı, Edit.: Selahattin Karabınar, Sevda Yaşar Coşkun, Semih Bitim, Mehmet Işık, C. I, 2012, ss. 93-104.*

SENİH, Hatemi, “Mehmet İzzet”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 314.*

SERVET, Mehmet, “Dogmatizme Karşı”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Haz.: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 232-240.*

Sıtkı, “Mehmet İzzet Bey’in Hayatı”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran: E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 276-277.*

SOMAR, Ziya, “Mehmet İzzet ve Türk Düşüncesinde Boş Kalan Yeri”, *Bilgi Mecmuası, Aralık, S. 105, 1956.*

TAŞTAN, Yahya Kemal, “Mehmet İzzet Bibliyografyası”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 503- 518.*

TOPALOĞLU, Aydın, “Mehmed İzzet”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, C. 28, ss. 492-493.

TUNÇ, Mustafa Şekip, “İzzet Bey’in Fikri Şahsiyeti”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 265-269.

TUNÇ, Şekip, “Ruh Yapımız ve Onun Tipleri Bakımından Ahlak”, *Üniversite Konferansları (1944-1945)*, İstanbul Üniversitesi Yay., 1946, ss. 252-263.

UTKU, Ali- **KAYA**, M. Cüneyt, “Türkiye’de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. IX, S. 17, İstanbul, 2011, ss.11-48.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, “İzzet Bey”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 243-248.

_____, Mustafa Şekip, “Mehmet İzzet”, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat Mehmet İzzet’in Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Hakkında Yazılanlar, Açıklamalarla Yeni Harflere Aktaran E. Kılınç, Notlar ve İlavelerle Yayına Hazırlayan: Yahya Kemal Taştan*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 302-305.

_____, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013.

YALÇIN, Şule, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Devrinde Felsefe Görüşü (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Mehmet Harmancı), Konya, 2021.

YAZIBAŞI, Muhammed Ali, “Son Dönem Ahlâk Risalelerinde Öne Çıkan Değerler (1908-1918)”, *AUID*, C. VI, S. 10, 2018, ss. 347-363.

_____, Muhammed Ali, “Klasik Osmanlı Dönemi’nden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 4, 2014, s. 761-780.